

Date of Publication 10th Posted on Every Month

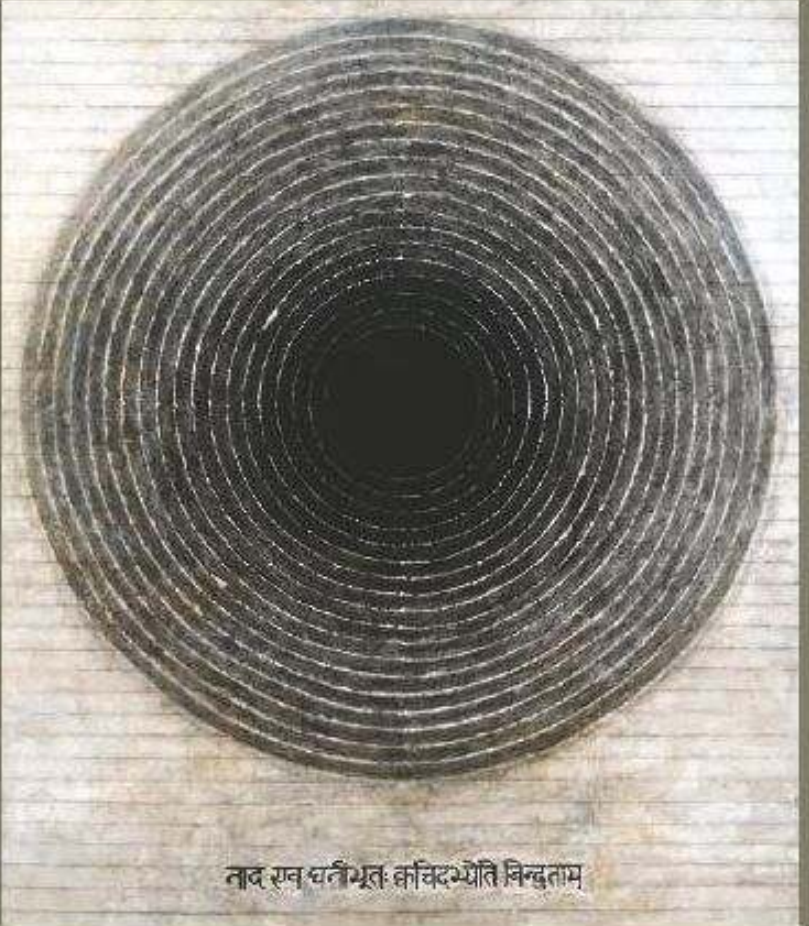
₹ 20

समाप्तो मन्त्रः । (ऋग्वेद)
समाप्तो प्रपा । (ऋग्वेद)

परब

तंत्री : योगेश जोशी

नाद एव घटीभूतः कविदभ्योति विन्दुताम

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ११

संस्करण : २०१६

अंक : ३

परामर्शनसमिति

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाह-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ૦૭ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્ત્રીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ □ મુદ્રણ સંસ્થા : ૨૦૧૬

અ નુ ક મ

- કવિતા** : બે કાવ્યો: નિરંજન ભગત ૬, બે કાવ્યો, નલિન રાવળ ૮, એક રચના, રાધિકા પટેલ ૮, પહોંચી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ ૮, પછી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ ૮, ટૂંપાદોરી, નીરવ પટેલ ૧૦, નહિ મંદિર નહિ દેરું, જિગર જોષી 'પ્રેમ' ૧૨.
- વાર્તા** : નાળું, સંજય ચૌધરી ૧૩, સાંકળ, અજય સોની ૧૮
- નિબંધ** : રાજગરો, રમણ સોની ૨૭, શામળાજી વાયા ઝાંઝરી, ડૉ. હિતેશ પંડ્યા ૨૯
- અભ્યાસ** : સંદિગ્ધતા-પ્રધાન કવિતાનો આસ્વાદ અને ઉચિત અનુવાદ : એક પડકાર, પ્રદીપ ખાંડવાળા ૩૭, સંકટ : ઘટેલી ઘટનાનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતી નવલકથા, પ્રફુલ્લ રાવલ ૪૫
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન** : 'મુક્તિ-વૃત્તાંત' : આપણા આત્મચરિત્રસાહિત્યનું મુક્તવૃત્તાંત, ઉત્પલ પટેલ ૫૫, સંબંધોનું સપ્તરંગી મેઘધનુષ - 'પાછા વળવું', ડૉ. સંજય જે. આચાર્ય ૬૦, વાસ્તવનું કલાત્મક રૂપાન્તર, મોહન પરમાર ૬૪, ગુજરાતી લેખિકાઓની હાસ્યરચનાઓનો અમૂલ્ય દસ્તાવેજ, ઇલા નાયક ૭૦
- શ્રદ્ધાંજલિ** : રાજેન્દ્ર નાણાવટી હાજર છે ! ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૭૪, મધુસૂદન ઢાંકી સ્મરણાંજલિ, નરોત્તમ પલાણ ૭૭
- આપણી વાત** : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ૮૦
- આવરણચિત્ર**
- સંદર્ભનોંધ** : પીયૂષ ઠક્કર ૮૫
- આ અંકના લેખકો** : ૮૬

કવિતા

નેવુમે : કાવ્ય અને કૃતાર્થતા | નિરંજન ભગત

મિત્રો,

આજે મને નેવુ વર્ષ પૂરાં થાય છે. વર્ષોથી તમે સૌ મિત્રો પ્રેમ વરસાવો છો. આજે તમે સૌએ સાથે મળીને જે પ્રેમ વરસાવ્યો છે એ માટે હું તમારો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. તમારા પ્રેમને હું પ્રણામ કરું છું. એનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું અને ધન્યતા અનુભવું છું.

મનુષ્યની અનેક વિશેષતાઓ છે. એને કાળનું ભાન છે. એ એની એક મુખ્ય વિશેષતા છે. એથી એ જાણે છે કે એના આયુષ્યને અવધિ છે. ઉપનિષદના ઋષિએ આયુષ્યની સો વર્ષની અવધિ આંકી છે. મને લાગે છે કે હું સો વર્ષ જીવી શકીશ. તમારો પ્રેમ મને જિવાડશે.

આજના જન્મદિવસ માટે મેં એક કાવ્ય રચ્યું છે : 'નેવુમે'. નેવુ વર્ષ થયાં હોય અને દસમા દાયકામાં પ્રવેશ થવાનો હોય ત્યારે એક વાર મૃત્યુ તરફ નજર નાંખવી જોઈએ. આ કાવ્યમાં મૃત્યુને સંબોધન છે. પણ આ મૃત્યુનું કાવ્ય નથી. આ જિજિવિષાનું કાવ્ય છે, જીવવાની ઈચ્છાનું કાવ્ય છે :

બે કાવ્યો* | નિરંજન ભગત

૧. નેવુમે

મૃત્યુ, હું જાણું છું તું કેમ આવતું નથી
તારે આવતું નથી એવું નથી, પણ તું ફાવતું નથી.
નેવુ વરસ લગી તો તારે ધીરજ ધરવી !
એક દાયકો રહ્યો ત્યાં શું અધીરાઈ કરવી ?
આ તો તને સહજ પૂછ્યું, બાકી તને કોઈ તાવતું નથી.

* દર્શક ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે ૨૦૧૬ના મેની ૧૮મીએ અમદાવાદમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં મારા નેવુમા જન્મદિવસ નિમિત્તે એક સ્નેહમિલન યોજવામાં આવ્યું હતું. એમાં મિત્રોએ સંસ્મરણો રજૂ કર્યાં હતાં. એના પ્રત્યુત્તરમાં મેં આ કાવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં.

આવતું છે ? આવ ! તને કોઈ રોકટોક નથી,
તું જો આવીશ તો મને કોઈ હર્ષશોક નથી;
હું જાણું છું તું તો સાવ મૂંગું છે, કદી કશું ક્ષાવતું નથી.

૧૮ મે, ૨૦૧૬

૨. અધૂરું

તે દિવસે તમારા ઘરમાંથી વિદાય થતો હતો
(ત્યારે જાણ્યું ન'તું હું તમારાથી હંમેશ માટે દૂર જતો હતો),
ત્યારે તમે કહ્યું'તું, 'થોડુંક અધૂરું છે, પૂરું થશે એટલે કહીશ.'
મેં કહ્યું'તું, 'ત્યાં લગી તમારાથી દૂર રહીશ.'

'પૂરું થશે એટલે કહીશ, એ શબ્દોને વર્ષો થયાં,
તમારા મૌનમાં ને મૌનમાં વર્ષો ગયાં;
જાણું નહિ કેમ પણ મેંય તે તમને પૂછ્યું નહિ 'પૂરું થયું ?'
મારું એ પૂછવાનું પણ અધૂરું રહ્યું.

કોઈનુંયે ક્યારેય બધું પૂરું થયું હોય છે ?
સૌ મનુષ્યોનું કેં ને કેં અધૂરું રહ્યું હોય છે.
અલ્પજીવી મનુષ્યોની એ નિયતિ,
અપૂર્ણ એવા મર્ત્ય મનુષ્યોની એ ગતિ.

ચિંતામાં ખોળિયું તો ભસ્મમાં ભળી જતું હોય છે
તો સાથે સાથે જીવનમાં જે અધૂરું રહ્યું તે પણ બળી જતું હોય છે.

૨૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૬

બે કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧. સ્મિત

નમણી પોયણી
જેવો
ચહેરો તારો સુકોમળ.
કિંતુ
મોનાલિસા જેવું અકળ છે
સ્મિત તારું રહસ્યમય.

૨. આંસુ

વિશ્રંભ ગોષ્ઠિ
પછી
પ્રેયસી
પર્ણછાયા વૃક્ષનો વળાંક લેતા
પ્રેમીને નિરખી રહી...
ધીરે
ધીરે
આંસુમાં વહાલને ચિતરી રહી.

એક રચના | રાધિકા પટેલ

મેં તો ક્યાંય વાવેલો જ નહિ,
ભીંતો પણ સજજડ હતી.
ને તેમ છતાંય –
પીપળાએ બારી બનાવી લીધી;
મારી ભીંતમાં...!!
વડવાયું,
ભોંય-તળિયેથી ડંખી ગઈ
મારા ઘરને
ભમરાળી...!
અને... અને...
આ અમરાવેલી
ક્યારે ધૂસેલી ?
ટકોરા પણ ના થયા...!

હોંચી | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

એક અફવા નગર સુધી હોંચી,
કેંક લાશો કબર સુધી હોંચી.
ફાટી આંખે ઢળી પડી દ્વારે,
જે ખુશી મારા ઘર સુધી હોંચી.
દર ગુમાવ્યાની જાણ ત્યારે થઈ,
જ્યારે કીડી શિખર સુધી હોંચી !
બેખબર થઈ ગઈ ખબર પોતે,
જે ખબર બેખબર સુધી હોંચી !
ક્યાંક ફસડાઈ ગઈ દુઆઓ તો,
બદદુઆઓ અસર સુધી હોંચી !

પછી | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

તું સદંતર ભુલાઈ જાય પછી,
આ ચિતા ઓલવાઈ જાય પછી.
મોક્ષની માગણી કરીશ પછી,
સૌ અહીં ઓળખાઈ જાય પછી.
એની સામે નજર પછીય ઝૂકે,
ઋણ બધું ચૂકવાઈ જાય પછી.
એની થપ્પી ગગન સુધીની કડું,
સૌ નિસાસા નંખાઈ જાય પછી.
આ વખત તો મનાવવી જ નથી,
વેદનાઓ રિસાઈ જાય પછી.
એ મને જોઈ ખુશખુશાલ થાય,
દુઃખ મને વીટળાઈ જાય પછી.

ટૂંપાદોરી | નીરવ પટેલ

કાળુજી, કેટલાં વરસ થયાં ?
થોડાંઝાઝાં તો કોણે ગણ્યાં -
પણ કેવડિયાથી કચ્છ પૂગતાં થાય એટલાં.

એટલે ?

બાપુ કે'તો'તો ક નરબદા હાતુ
જે દિ' અમારાં ખોરડાં, ગામ, ડુંગર, જંગલ -
હૌએ જળસમાધિ લીધી
તે દિ' મારો જનમ થયેલો;
તે આ નહેર ખોદતાં ખોદતાં
અહીં અંબાણીશેઠના કારખાના લગી પૂગ્યો
ને તમે પૂછ્યું !

એટલે ?

બાપુ કે'તો'તો ક નરબદાના કાંઠે
અમારા લોકને કિલ્લોલ હતો :
મૂઠી જાર વેરીએ
તો ધરતીમા વરહદા'ડાનો રોટલો આલતી.
વળી જંગલનાં ફળ ને ભમ્મરિયાં મધ,
નદીનાં માછલાં ને મહુડીનાં માટલાં,
માતાજીના મેળા ને મેળામાં પાવા,
નાચો ને ગાવો ને ઝૂમો !
મા એને ત્યાં જ મળી ગેલી.

બાપુ કહેતો -

આ નહેર નેકળી
ભેળાં અમેય લંગોટીભેર નીકળી પડેલાં
ત્રિકમ ને કોદાળાં લઈ.
પરદેશ વેઠવાના થયા,
ના મળે અમારાં લોક,
કે ના મળે અમારો મલક...
હૌ વેરવિભેર થૈ ગ્યાં !

પણ નવા દેશ ને નવાં મનેખ તો જોવા મળ્યાં ને ?

ખોદવામાંથી ઊંચું ભોડું કરીએ તો ને, ભયા ?

તોય ઊંચી ડોકે થોડું ભાળ્યું.

શું ભાળ્યું ?

નહેરને કાંઠે મોટા લોકના મહેલ જોયા,

નહેરને કાંઠે ઊંચા લોકના ઓચ્છવ જોયા,

નહેરને કાંઠે પટેલની લીલીછમ વાડી જોઈ,

નહેરને કાંઠે નગરનાં જલસાઘર જોયાં...

ઘેરું ક્યાં ?

શહેરની કચરાપેટીમાં ચીંદરડીઓ વીણે પ્લાસ્ટિકની.

ને છોરાં ?

કોઈ શૌકારનાં ઘરનાં કચરાપોતાં

કે કોઈ કણબીનાં છાણવાસીદાં કરતાં હશે.

કાળુજી, કેવું લાગ્યું જળસાગરને કાંઠેનું જીવન ?

અમારે તો જળ એ જ જીવન

ને જળ એ જ મરણ.

બાપુ કે'તો નરબદા તો અમારા લોકની જીવાદોરી

પણ આ નરબદાની નહેર તો મારી ટૂંપાદોરી :

કેવડિયાથી કચ્છ પૂગ્યો

એટલે પૂરો આ જન્મારાનો ફેરો.

નહિ મંદિર નહિ દેરું | જિગર જોષી 'પ્રેમ'

સ્વપ્ન જોયું અદકેરું

કોઈ લખાવી રહ્યું હતું - હું કરતો હતો એ ઘેરું.

અવાજ જેવું કે જ હતું નહીં - એનું મૌન પડઘાતું

ભલું થયું કે મોડે પણ સમજાયું કે શું થાતું

એકલવાયો દીવો જલતો - નહિ મંદિર નહિ દેરું !

સ્વપ્ન જોયું અદકેરું

કોઈ લખાવી રહ્યું હતું - હું કરતો હતો એ ઘેરું.

'નમ: કવિતા' લખી ને એણે પ્રાણ પૂર્યા કાગળિયે

એવું લાગ્યું હરિએ કીધું : "આવને વ્હાલાં મળીએ."

આંખ અંજાવી નાખે એવું દૂર થયું અંધેરું

સ્વપ્ન જોયું અદકેરું

કોઈ લખાવી રહ્યું હતું - હું કરતો હતો એ ઘેરું.

■ સંજય ચૌધરી ■

વહેલી સવારે નીકળ્યો ત્યારે ધાર્યું નહોતું કે પ્રતાપપુરા પહોંચતાં આટલી બધી વાર લાગશે. પોતાની અંદર રહેલું બધું સામટું ઠલવાઈ જાય એ રીતે એ સાંબેલાધાર વરસ્યો હતો. અધવચ્ચેથી પાછા જવાની ઇચ્છા પણ થયેલી. પવનની ઝાપટે ચઢેલા આ વરસાદની છાલકો કારની વિન્ડ સ્કીન પર એવી તો પછડાતી કે સ્ટિયરિંગ બરાબર પકડી રાખવું પડતું. ટ્રાફિક જેવું ખાસ નહોતું પણ રોડ માંડ માંડ પંદર ફૂટેય દેખાતો નહોતો, એટલે બે-ત્રણ વાર હાઈવે પરની હોટેલમાં ઊભો રહેલો. આમ તો મારે દસ-પંદર દિવસ પહેલાં આ બાજુ આવવું જોઈતું હતું. વરસાદ આવે તે પહેલાં જ જે ખેડૂતોને મેં કપાસના પ્લોટ માટે પ્લાન આપ્યા હતા તેમને બિયારણ પહોંચાડવું જરૂરી હતું. મારી જ આળસ મને નડી રહી હતી એટલે વિચાર્યું કે જરૂર પડ્યે ક્યાંક રાત રોકાઈ જઈશ, પણ આ કામ આજે પૂરું કર્યે જ છૂટકો.

વરસાદ અટક્યો એટલે કારની બારીઓ ખોલી નાખી. હવામાં રહેલાં ધૂળ અને રજકરણોને વરસાદે જમીનમાં ભેળવી દીધાં હતાં, તેથી આકાશ સ્વચ્છ લાગતું હતું. હજી ક્યાંક ક્યાંક રહેલી વાદળીઓ એકબીજાથી દૂર સરી રહી હતી. બરાબર નાઠ્યા પછી થાકી ગયા હોય તેમ હળવા પવનના ઝોલે ચઢેલાં ઝાડ તંદાવસ્થામાં ઊભાં ઊભાં ઝોકે ચડ્યાં હતાં. આકાશ ખૂલી રહ્યું હતું અને કોકડું વળીને બેઠેલાં પંખીઓ એક જગ્યાએથી બીજે જવા માટે ઊડાઊડ કરી રહ્યાં હતાં. વિજાપુર પસાર થયું અને થોડેક આગળ જઈ મુખ્ય રસ્તો છોડી દઈ અંદરના રસ્તા પર ગાડી વાળી.

રસ્તાની આસપાસ પાણી ભરાયેલાં ખેતરો અને તેમાં બેઠેલાં બગલાંને જોતો જોતો ગાડી ચલાવતો રહ્યો. દૂર ઊભેલાં મકાનોની મેડીઓ દેખાતી થઈ. અચાનક મારું ધ્યાન નીચેની બાજુએ ગયું. નાળું લગભગ તૂટી ગયેલું હતું. રસ્તો આખો પાણીમાં ડૂબી ગયેલો. બ્રેક મારું ના મારું ત્યાં તો ગાડીના બોનેટની નીચેનો ભાગ ક્યાંક નાળા સાથે અથડાયો. ગાડી બંધ કરીને ઊતર્યો અને જોયું તો લગભગ ગોઠણ સુધી પાણી અને નજીકનું ખેતર પણ પાણીમાં તરબોળ. અચાનક મને જગાનું ખેતર સાંભર્યું. આ એ જ તો નહીં હોય ને ? હોવું તો એ જ જોઈએ. નીચાણવાળા ભાગમાં બાંધેલું

નાળું તૂટેલું હતું. હવે ગાડી તો આગળ જાય તેમ હતી જ નહીં. આખી ડીકી અને પાછલી સીટ બિચારણના પેકેટથી ભરેલી છે. કેવી રીતે પેકેટોને ગામમાં પહોંચાડવાં ? ઊંચાણવાળા ભાગમાં જઈને ઊભો. ગામમાંથી કોઈક આવે તો પૂછી જોઉં. બપોર થઈ ગઈ છે એટલે બધાં ઊંઘતાં જ હશે. આમેય આટલા વરસાદ પછી ખેતરમાંય ખાસ કામ નહીં હોય. ચાલતો જઈને ટ્રેક્ટર લઈ આવું ? ટ્રેક્ટર પણ ના મળે તો ? પાછો જાઉં ? ગડમથલમાં આમતેમ આંટા મારતો રહ્યો. ઝાડનું મોટું મૂળિયું ઊપસેલું હતું. તેની પર બેઠો. ઝાડ પરથી પાણીનાં ટીપાં મારી પર પડતાં રહ્યાં ટપ ટપ. જાણે-અજાણે મારી અંદર રહેલી વાતો પણ આ ટીપાંની જેમ ટપકવા લાગી.

પ્રતાપપુરા આમ તો મારું મોસાળ. વિજાપુર માર્કેટયાર્ડમાં મામાને દુકાન હતી. તે નિઃસંતાન હતા એટલે બારમું ધોરણ પાસ કર્યા પછી મેં વિજાપુર કોલેજમાં એડ્મિશન લીધું અને મામાને ત્યાં રહેવાનું શરૂ કરેલું. સવારે કોલેજ પૂરી કરી સીધો માર્કેટયાર્ડ ભેગો થઈ જતો. છેલ્લાં પાંચ-સાત વર્ષથી પ્રતાપપુરા આવવાનું બન્યું નથી. એવું કશુંય રહ્યું નથી અહીં આવવા માટે. અહીંના ખેડૂતો સાથેનો વ્યવહાર પણ યાર્ડની દુકાનેથી ચાલ્યા કરે છે.

શરૂ શરૂમાં તો ગામમાં કોઈનીય સાથે બેસવાનું બનતું નહીં. ગોક્ળ આઠમે મહાદેવ મંદિરમાં રામધૂન સપ્તાહની પૂર્ણાહુતિ થતી. નાગપાંચમની રાતે ત્યાં ગયો ત્યારે એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો માઈકમાં રામધૂન બોલાવતા સમૂહને જોઈ રહ્યો હતો. મંદિરની બીજી બાજુએ છત નીચે બેઠેલા કેટલાક વડીલો બીડીના ધુમાડા ઉડાડી રહ્યા હતા. ત્યાં એક યુવક હાથમાં કીટલી અને રકાબી લઈને આવ્યો. મારી સામે રકાબી ધરી પણ મેં લેવાની ના પાડી એટલે મને કહે, ‘આ તો નીલકંઠ કેન્દીનની ચા છે, પાછી આખા દૂધની.’ મેં કમને પણ ચા પીધી. બાજુમાં બેઠેલા બે-ત્રણ જણે બૂમ પાડીને કહ્યું કે, ‘અલા જગા, કીટલી આ બાજુ લાવજે.’ જગાએ એમનેય ચા પાઈ. મેં જોયું કે થોડી વાર રહીને જગો ધૂન બોલાવતા સમૂહમાં હાથમાં કાંસીજોડાં લઈને ભળી ગયો.

આઠમની રાતે પંજરીનો પ્રસાદ લેવાની ગણતરીએ મોડેથી મંદિરમાં ગયો ત્યારે માઈક પાસે બેસીને જગો ગાઈ રહ્યો હતો. કાંસીજોડાંના અવાજ વચ્ચે મેં ધ્યાનથી સાંભળ્યું ત્યારે શબ્દો સ્પષ્ટ થયા -

થોડા થોડા જળમાં માછલડી રે તલપે

અલકમલક જીવ જાય રે ઓધવજી...

ચલતી અને ઉલાળિયાના તાલે ગવાતાં ભજનોએ મને રોકી લીધી. મંદિરના શિખરે ઝળહળતી લાઈટો તરફ જોતો રહ્યો. ધજા લગભગ સ્થિર હતી, પણ વાતાવરણ

ધીમે ધીમે ઠંડું બની રહ્યું હતું. પછીના દિવસે રવિવારની રજા હતી એટલે નિરાંતે દીવાલને ટેકે પગ લાંબા કરીને બેઠો. થોડી વારે કૃષ્ણજન્મની આરતીનો ચઢવો બોલવા માટે એક આગેવાને માઈક ઢાથમાં લીધું. પછી તો ન સમજાય તેવો સળવળાટ અને ગણગણાટ. મને કંટાળા જેવું લાગ્યું એટલે ઊભો થવા ગયો. ત્યાં તો જગાએ આગ્રહ કર્યો, ‘થોડી વાર બેહવું તું ને ? આરતી પસી યુવકમંડળ રાસ લેશે.’ મારા ચહેરા પર કોઈ ભાવ ન જોયા એટલે તે બોલ્યો, ‘હારું તાણં. કાલે બફોરે આઈ જજો. ગોમ આખું ભેગું થશે. લાડવા ખાવા સ્તો.’

આમ તો સાંજે યાર્ડથી પાછા ફરતાં સાઈકલ મારી મૂકતો ઘેર, મામાના ઘેર. પણ જગદીશ જોડે ઓળખાણ થઈ એટલે ક્યારેક તેના ખેતરે રોકાઈને જતો. આમેય તેનું ખેતર રસ્તામાં જ આવતું. પહેલી વાર રજાના દિવસે બપોરે તેના ખેતરે ગયો ત્યારે ઘેમરકાકા ઢાળિયામાં રોટલા ટીપી રહ્યા હતા. મને સહેજ નવાઈ લાગી એટલે મેં કહ્યું, ‘તમે કેમ ? જગો શું કરે છે ?’ ઘેમરકાકાએ સહેજ હસીને કહેલું, ‘બફોરે મું રોઈું સું અનં રાતી જગોનો વારો.’ ધીરે ધીરે જગાના ખેતરમાં થોડી થોડી વાર રોકાવાનું ગમવા લાગ્યું.

એક મોડી સાંજે સાઈકલને સ્ટેન્ડ પર ચઢાવી તેના ખેતરમાં પેઠી ત્યારે વાડમાં લેલાં કાગારોળ મચાવી રહ્યાં હતાં. ઢાળિયામાં જગદીશ તેના બાપા – ઘેમરકાકા સાથે જરા અકળાઈને બોલતો હોય એવું લાગ્યું. પહેલાં તો હું ખચકાયો પણ પછી ઢાળિયામાં ગયો. જગદીશ ઊભો હતો અને ચૂલા પાસે ઊભા પગે બેઠેલા તેના બાપા સહેજ નમી જઈને અંગારા પાસે ભૂંગળી લઈ જઈ ફૂંક મારી રહ્યા હતા. પણ લાકડાં હવાયેલાં હશે કે કેમ પણ ભડકી થતો નહોતો. હું થોડે દૂર ઊભો રહ્યો. જગાના બાપાએ મને જોયો એટલે બોલ્યા, ‘ભઈ, તું તો ભણ્યો સું ને. ઓનં કોંક હમજાય.’ પણ હું બંનેની સામે જોઈ રહ્યો. જગદીશ એના બાપાને કહેતો હતો,

‘આ ચેટલા વરહથી ગોમમોં રોડ થાય એની વાત જ થયા કર સ. બબ્બે વાર તો પંચાયતની ચૂંટણીયોય થઈ જઈ. આ ફેરા આઠમના જમણવારે જેવી સરપંચે સરકારી રોડની માઈકમોં જાહેરાત કરી કે હઉંએ થાળી-વાટકા ખખડાવ્યાં’તાં. હું ખાવા આપણાં....’

જગો એટલું બોલે એ પહેલાં તો તેના બાપે છણકો કર્યો, ‘એ તો બોલં. ચ્યોં ઈના બાપની જમીન જવાની સ ?’

જગો દલીલ કરવા ગયો કે, ‘પણ સરકાર તો...’

એ આગળ એક અક્ષરેય બોલે તે પહેલાં તો ઘેમરકાકા બરાડી ઊઠ્યા, ‘અલ્યા ડોબા, તનં કોય ભોંન સ ? હું ખયે તું ? ચ્યમ ગોમનો એકય આગેવોન ઈમ નહીં

બોલતો ક આપડી જર્મીના બદલામોં બીજે ચ્યોંક કટકોય આલશી ?

પછી મારી સામું જોઈને બોલ્યા, ‘આ ભણ્યો તો નઈ, પણ થોડુંઘણું ગણતો થાય એવું કોંક કરો ભઈ. રોજ રાતે મંદિરમોં મંજીરાં વગાડે ભવ નઈ જાય.’ તે ભૂંગળી લઈ નીચું વળીને ફૂંક મારતા રહ્યા અને ઢાળિયું ધુમાડાથી ભરાઈ ગયું. જગાનો હાથ પકડી તેને થોડે દૂર લઈ ગયો અને અમે કૂડીની પાળીએ બેઠા. ગામમાં થનારા રોડની વાત મારા માટે નવી હતી. ગામથી વિજાપુર આવવા-જવાનું નાળિયું વાંકુંચૂકું હતું. સરકારી રોડની યોજના મુજબ તો ડામરનો રોડ સીધી લીટીમાં જ હોય ને ! ઘેમરકાકાના ખેતરની બરાબર વચ્ચેથી રોડ થવાની વાત હતી. તેમના ખેતરના બે કટકા થઈ જવાના હતા. એમાંય તે જે ભાગ બચી જવાનો હતો તે નીચાણવાળો ભાગ હતો. આ બાબતનો તેઓ વર્ષોથી પંચાયત અને સરકારી કોર્ટમાં વિરોધ કરતા રહ્યા હતા.

સરકારી રોડ માટે તેમણે કરેલી વાંધા અરજી કોર્ટે ફગાવી દીધી હતી પણ ઘેમરકાકા જમીન આપી દેવા તૈયાર ન હતા. ગામમાં જતા-આવતા લોકો તેમને ટોણા મારતા પણ તે ખાસ બોલતા નહીં. રોડના નકશાના કામ માટે કોઈ તેમના ખેતરમાં જાય તો તેની પાછળ ધારિયું લઈને દોડતા. મારે કોલેજનું છેલ્લું વર્ષ હતું એટલે દુકાનેથી છૂટું કે સીધો ઘરભેગો થઈ જતો, પરીક્ષાની તૈયારી કરવા માટે સ્તો. રજાના દિવસે જગદીશને સાઈકલ પર બેસાડી હું તેના ખેતરે જઈ રહ્યો હતો. ગામની ભાગોળે પંચાયતના મકાન પાસે મોટું ટોળું હતું. બે-ચાર ડોસા કહી રહ્યા હતા, ‘અલ્યા, ઘેમરિયા, અમં તો મોનીં જા. એક તો વિજાપુર જવાનું ઢૂંકું થશે અને વહરાતમાં લોકોનં આવવા-જવાની ચેટલી તકલીફ પડસ તે તું ભાળતો નહીં ?’

એક હાથમાં ડોલચાને બરાબર પકડી રાખી બીજા હાથમાં રહેલો જેડો ઊંચો કરી ઘેમરકાકા બોલ્યા, ‘એ તો નઈ જ થાય. મારા બે કટકા કરો તોય મું જર્મી તો નઈ જ આલું.’ અને તેમના ખેતર તરફ ચાલતા થયા.

ટોળામાંથી થોડાંક બોલ્યાંય ખરાં, ‘આ નેનળ ઘેમર નઈ જ મોનં. ઈ સ ત્યોં હુંધી રોડ થઈ રહ્યો.’

તે સાંભળી પાછા વળી ઘેમરકાકા બોલ્યા, ‘લ્યો તાણં. હું કરી લેશો ?’

જગો વચ્ચે પડે તે પહેલાં બે-ચાર જણાની લાકડીઓ તેમની પીઠ પર વીંઝાઈ હતી. એકાદ લાકડી જગાનેય વાગી. તેના ચહેરા પર ગુસ્સો હતો કે તેની આંખો ભીની હતી તેની ખબર ના પડી. પણ અમે ચાર-પાંચ જણા ઘેમરકાકાને ઊંચકીને ઘેર લઈ ગયા. રસ્તામાં તેઓ જગાને કહી રહ્યા હતા, ‘રસ્તાનો મારગ તો બદલાયે ખરો. પણ જો જગા, મું ના હોઈ તાણંય આપણાં બાપદાદાની જર્મીનો કટકોય ના આલતો.’

* * *

કોઈ ગામ તરફથી આવતું દેખાયું નહીં એટલે થડિયા પરથી ઊભો થયો અને પાણી ભરાયેલાં ખેતરોના શેઢે શેઢે ગામ તરફ ચાલવાનું શરૂ કર્યું. એક નાળું સરખું કરાવવાની તેવડ નથી આ ગામને. પાછી આ જમીન હતી જગાની. દાંત ભીંચીને ચાલતો રહ્યો પણ ગારામાં પગ લપસી ના પડે તેનું ખાસ ધ્યાન પણ રાખવું પડતું. ઝડપથી ઊઘડતા જતા તડકાની સાથે સાથે કોલેજના છેલ્લા વર્ષની પરીક્ષાના દિવસોની ઝાંખપનાં પડ ઊતરતાં ગયાં...

પંચાયતના મકાન પાસે બનેલા બનાવને કારણે જગદીશ ગામમાં પણ ભાગ્યે જ દેખાતો. દિવાળીની સીઝન નજીક હતી અને ગૂણો ભરી ભરીને ટ્રેક્ટરોનાં ધાડેધાડાં વાર્ડમાં ઊમટી રહ્યાં હતાં. હિસાબ લખીને દુકાનેથી નીકળતાં મારે રોજ રાતે મોડું થતું. ઘેમરકાકાની જોડે તેણે ખેતરમાં રાતવાસો કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. કદાચ તેને બીક રહી ગઈ હતી. ક્યારેક જગો રસ્તામાં મળી જતો ત્યારે ઊભડક જ વાતો થતી રહેતી. તેનો મૂડ બદલવા હું કહેતો પણ રહેતો, ‘જગા, મંદિરમાં હવે ઓચ્છવ થાય તો મને કહેજે. તારાં ભજનો સાંભળવામાં મને ઉજાગરો નહીં નડે.’ પણ તે ધીમા અવાજે કહેતો રહેતો, ‘મંદિર કે બાયંણ, કોઈ હમજતું હોય ઈમ લાગતું નહીં.’ હું તેની સામે જોતો રહેતો. વાત બદલવા મારી કોલેજની, નવી જોયેલી ફિલ્મોની તેમજ એંગ્રી બિઝનેસ મેનેજમેન્ટનો ડિપ્લોમા કરવા માટેની વાતો કરતો રહેતો. તેવે વખતે તે માત્ર હોંકારો ભણતો.

યુનિવર્સિટીની ફાઇનલ પરીક્ષાને બે-એક મહિનાની જ વાર હતી. મોડી રાતે વાંચીને કંટાળીને ભાગોળ તરફ આંટો મારવા જતો. એક વાર મેં જગાને નવેળીમાંથી સરકી જતા જોયો. તેને બૂમ પાડીને ઊભો રાખ્યો અને ભાગોળ સુધી આવવા કહ્યું. કશુંય બોલ્યા વગર તે ચાલ્યો. ભાગોળે વડની નીચે ઓટલા પર આદમીઓમાંથી કોઈકના હાથમાં રહેલી ચલમમાંથી ઊડતા તિખારા દૂરથી દેખાતા હતા. ઓટલાની નજીકથી અમે નીકળ્યા અને અંધારું હોય કે કેમ પણ તેમણે કદાચ અમને ઓળખ્યા નહીં હોય. એક જણે કહ્યું કે, ‘આ દિયોર ઘેમર. કોરટે ચઢ્યો સ. સરકારી રોડ નઈ જ થવા દે...’ બીજાએ વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ ટાપસી પુરાવતાં કહ્યું, ‘નેનળ, ચ્યાંણ મરશે ?’ ત્રીજાએ વળી કીધું કે ‘ગમે તે હોય પણ ઘેમરનો જગો તો ના નઈ પાડ.’ બધી વાતો સાંભળતો જગો નીચું જોતો જ ચાલતો રહેલો. મેં કહેલું કે, ‘ચાલ જગા, મેડીએ જઈને ચા મૂકીએ. આજે તો ઉજાગરો કરવો જ પડશે.’ પણ તે કશુંય બોલ્યા વગર ડોકું ધુણાવી ખેતર ભેગો જ થઈ ગયેલો.

પરીક્ષા પતી ગયાની રાતે હું મોડો આવેલો. વહેલી સવારે મામાએ નીચેથી બે-ત્રણ બૂમો પાડી. ‘દોડ્ય, અલ્યા દોડ. આ જો જગાએ હું કર્યું ?’ શર્ટ હાથમાં લઈને

એકીસાથે બબે પગથિયાં કૂદીને હું નીચે પડ્યો. હું પૂછું તે પહેલાં જ મામા બોલ્યા કે, ‘જગાએ રાતે કપાની દવા પી લીધી. પાસું ઉપરથી લોટો પોંચી પી જ્યો.’ બહાર શેરીમાં લોકો ભેગા થઈ રહ્યા હતા. હું દોડતો જગાના ઘેર પહોંચ્યો. બધાથી દૂર થઈ ગયેલો જગો ખાટલામાં ચૂપચાપ સૂતો હતો. તેના ગાલ પર ઊતરેલા રેલા અને હોઠ પરનું ફીણ સુકાઈ ગયાં હતાં. કોણ જાણે પણ જગો જે ભજન ગાતો તે યાદ આવી ગયું :

થોડા થોડા જળમાં માછલડી રે તલપે...

બપોર સુધીમાં તો રાવણાંચ શરૂ થઈ ગયાં. લાલ અને કાળા રંગની બાંધણી પહેરેલાં બૈરાંઓ હાય હાય બોલતાં અને ઊછળી ઊછળી છાતી પર હાથ પછાડતાં. તેનો હડીમ્ હડીમ્ અવાજ દિવસો સુધી મારા કાનમાં ભમરાયા કરતો હતો. આદમીઓ ક્યાંક ક્યાંક બૈરાંને રોકવા મથતાં પણ તે દિવસે કોઈ માને તેમ નહોતું. બાંધણીઓની કાળાશે ભરબપોરે સૂરજને ઝાંખો પાડી દીધો હતો.

* * *

ગામની ભાગોળ દેખાતી થઈ પણ મને કોણ જાણે કેમ પાછા વળી જવાનું મન થયું. જે ગામ જગાના ખેતરમાં થયેલું નાળુંય સરખું ના કરાવી શકે તેમાં જઈને કરવું શું ? પહેલાં પંચાયતના મકાને પહોંચ્યો. ઓસરીમાં બે-ચાર કૂતરાં આડાં પડેલાં હતાં અને અંદર ખાલી રૂમમાં એક ટેબલની બાજુમાં બે-ત્રણ ભાંગેલી ખુરશીઓ હતી. પૂછતો પૂછતો સરપંચના ઘરે ગયો. તેમનું ઘર જગાના ઘરની નવેળીને અડીને જ હતું. ઊંઘમાંથી ઊઠેલા સરપંચે પહેલાં તો મને ઓળખ્યો નહીં અને ઝીણી આંખે જોઈ રહ્યા. પણ પછી ખ્યાલ આવ્યો એટલે બોલ્યા, ‘આવો ભોણાંભઈ. બહુ વરસે આયાં, નઈ ?’ મેં તેમને તૂટેલા નાળા માટે કહ્યું અને જરા અકળાઈને કીધું કે, ‘સરકારી રસ્તા માટે આ ગામ જગાને ખઈ ગયું, પણ આટલું નાળું સરખું કરાવતાંય ના આવડ્યું ?’ પણ ખાટલામાંથી ઊભા થતા જ સરપંચ બોલ્યા, ‘ભોણાંભઈ, ચ્યો હતા અતાર હુધી ? ભણીં ન જ્યા તે જ્યા ?’ને પછી મારી સામું તાકી રહ્યા અને હું તેમની સામે. થોડી વાર અમારી વચ્ચે સૂનકાર બોલતો રહ્યો.

આખરે મેં કહ્યું, ‘એક કામ કરીએ. લાવો કાગળ અને અરજી લખીએ, મામલતદારને. હું જ જઈ આવીશ તેમની ઓફિસે અને આંટાફેરાય મારીશ જ્યાં સુધી આ નાળું સરખું ના થાય ત્યાં સુધી.’ કશું કહ્યા વિના સરપંચ હાથમાં લોટો લઈ મોં ધોવા ગયા ને હું થોડેક જ દૂર જગાના ઘરની ભાંગી ગયેલી દીવાલોને જોતો બેસી રહ્યો.

□

સાંકળ

■ અજય સોની ■

ખીચડી ઓરતાં સવિતાના હાથ અટક્યા. તપેલીમાં પડતી પાણીની ધાર સહેજ ધૂજી. એને પાનુડોશીના ચહેરા પરનું છૂંદણું યાદ આવ્યું. છીબું ઢાંકી તપેલી બાજુ પર રાખી એ રાંધણિયામાંથી બહાર આવી. ઓસરીના અજવાસે એને ઘેરી લીધી. પાનુડોશીના ઓરડા બાજુ અછડતી નજર કરી. શ્વાસની ગતિમાં અંતરાલ પડ્યો. જોવું ન હતું તોય પોતાના ઓરડા બાજુ જોવાઈ ગયું. અધખુલ્લા કમાડમાંથી ઓરડાનું અંધારું બહાર ફેંકાતું હતું. કમાડ અંદરથી બંધ હોય એવો વહેમ જાગ્યો. એ વિચાર વધારે વાર ચાલે એ પહેલાં જ કેટલાંક દૃશ્યો આંખ આગળ આવીને પસાર થઈ ગયાં. મીઠા અવાજો કાનને રંજાડીને દૂર ચાલ્યા ગયા. એ ખાલી નજરે ઓસરી વચ્ચે ઊભી રહી. ક્યાં જવું એની અવઢવમાં થોડી ક્ષણો સામેની ભીંતને તાકી રહી. એના માટે ઓસરીની બધી હવા પૂરી થઈ ગઈ હોય એમ ત્યાંથી ચાલીને પગથિયા પાસે આવીને અટકી. સાડી સંકોરી, ઓઢવાનું સરખું કર્યું. બંને હાથ ખોળામાં ગોઠવી આંગણાની ધૂળમાં આળોટતાં શિયાળુ તડકાને જોઈ રહી.

પગે ઓચિંતી ઠંડક બાઝી ગઈ હોય એવું લાગ્યું. સવારથી ઊપડેલો ચચરાટ વધતો જતો હતો. જેમ સાંજ પાસે આવતી જતી હતી એમ પેટમાં બાળક ફરકી રહ્યું હોય એવો ઉચાટ થઈ રહ્યો હતો. છેલ્લી નજર ફેરવતી હોય એમ આંગણાને જોઈ રહી. હવામાં ફરફરતાં બારમાસીનાં ફૂલ આજે માંદલાં લાગતાં હતાં. કોઈએ આલિંગનમાં લીધો હોય એમ લીમડો હવામાં ઝૂમી રહ્યો હતો. એની ઘટા નીચે રાતી ગાય બાંધી હતી. સવિતા લીમડાની ઉપર દેખાતા ખાલી આકાશને તાકી રહી, જ્યાંથી ચંદ્ર ઊગવાનો હતો.

રાતી ગાયને જોઈને સવિતાની આંખોમાં હેત ઊપજ્યું. સવિતાનો હાથ ક્યારે પોતાના સાડલાની કોર પસવારતો થઈ ગયો એની ખબર ન રહી. એ ઊભી થઈ. આંગણાનો ભાગ વટાવી રાતી ગાય પાસે આવી. લીમડાના થડનો ખરબચડો સ્પર્શ લઈ નીચે બેઠી. ગાયના શરીર પર હાથ રાખતાં જ ચામડી થરકાવીને સવિતાના વહાલને વધાવી લીધું. બંનેને એકબીજાની હૂંફ મળતી હતી. પાનુડોશી હંમેશાં રાતી ગાય પર ખિજાતાં. એ કહેતાં ‘શું આખો દિ’ ગાયને બથોડાં લેતી હઈશ.’ ત્યારે એમનો ગુસ્સો ન સમજાતો. કરોળિયાનાં જાળાં જેવો એમનો ચહેરો વધુ ગૂંચવાયેલો લાગતો.

મનમાં થઈ આવતું કે રાત્રી ગાયને વહાલ ન કરું તો કોને કરું ?

સવિતાનો હાથ અચાનક જ રાત્રી ગાયના પેટ પાસે અટક્યો. કોઈ ધખતી ચીજ પર હાથ આવી ગયો હોય એમ તરત જ ખેસવી લીધો. નજર ત્યાંથી ખસીને પછીત બાજુ પડેલા ગાડા પર જઈ પહોંચી. અંદરનો વલવલાટ વધી ગયો. ખબર હતી કે આ ભ્રમ છે છતાંય એક વાર રાત્રી ગાયના પેટ સામે જોઈ લીધું. આંખો રીતસરની થાપ ખાઈ ગઈ. એ જાણતી હતી કે રાત્રી ગાય કાનકુંવર ગાય છે. તોય ફણગાની જેમ વિચાર ફૂટ્યો અને તરત જ કરમાઈ ગયો. પાનુડોશી આ ગાયને અપશુકનિયાળ માનતાં. – આ ગાય આવી ને બધું પાછું થ્યું. પરંતુ સવિતા જ્યારે પણ રાત્રી ગાયની આંખોમાં જોતી ત્યારે એને એમાં પોતીકી પીડા દેખાતી.

એની નજર ગાડા પર સ્થિર થઈ. ઊભા થઈ એ બાજુ ચાલવા લાગી. પાછળ રાત્રી ગાય ભાંભરતી હતી. પણ સવિતાના મનમાં અલગ જ વિચારો દોડી રહ્યા હતા. પગ ઝડપથી ત્યાં પહોંચવા માગતા હતા પણ મન ત્યાં જતાં અચકાતું હતું. એ અડધા જમીનમાં ખૂંપેલા માટીથી ખરડાયેલાં ગાડાનાં પૈડાં પાસે અટકી. ગાડું જોઈ બધાં દશ્યો પીઠ પાછળ દબાઈ ગયાં. આંખ સામે ધૂળ ચડેલું, રંગ વિનાનું, એક બાજુથી નમી ગયેલું ગાડું હતું. નજર આ દશ્ય માનવા તૈયાર ન હતી. એને બીજું જ ગાડું દેખાતું હતું. જેમાં મોટાં શિંગડાંવાળા બળદ જોતરેલા છે. આખું ગાડું શણગારેલું છે. પૈડાંમાં બાંધેલા ઘૂઘરાનો રણકાર સાંજને વધુ રમ્ય બનાવે છે. એનો ચાલક આનંદમાં આવીને ઊંચા અવાજે લોકગીત ગાઈ રહ્યો છે. એની બાજુમાં બેઠેલી પોપટી સાડલાવાળી સ્ત્રી હેતાળ હૈયે એને સાંભળી રહી છે અને સીમમાં સાંજ ઊતરી રહી છે.

પોતે બેસતી એ જગ્યા પર હાથ ફેરવતાં હથેળી ધૂળથી રજોટાઈ ગઈ. કોરીધાકોર આંખોમાં ભીનાશ વળવા લાગી. મનમાં જાગેલો ઊંચાટ વધી ગયો. વધારે વાર ઊભાશે નહીં એવું લાગતાં એણે પગ ઉપાડ્યા. એક એક ડગલું સો મણનું લાગતું હતું. ક્ષણિક લાગ્યું કે આગળ નહીં જવાય. ગાડાનાં પૈડાંની જેમ અહીં જ ખૂંપી જવાશે. સવિતાએ હિંમત કરીને પગ ઉપાડ્યા. ત્યાં જ પાછળથી ઘૂઘરાનો રણકાર સંભળાયો. કોઈ પુરુષ ઊંચા સાદે ગીત ગાઈ રહ્યો હતો અને એક સ્ત્રી મલકતાં હૈયે સાંભળી રહી હતી.

અચાનક જ ધુબાકાનો અવાજ આવ્યો. સવિતા રીતસરની ખળભળી ગઈ. ધબકારા વધી ગયા. માંડ ઊપડતા પગ ત્યાં જ અટકી ગયા. ગાયને પાણી પીવાની કૂંડીમાં બિલાડી ખાબકી હતી. રાત્રી ગાયની સાથે સવિતા પણ હેબતાઈ ગઈ. એ સ્તબ્ધ બનીને આંગણાની વચ્ચે ઊભી હતી. ધુબાકાનો અવાજ શરીરમાં પડઘાવા લાગ્યો. દશ્યોની કરચ આંખમાં ખૂંચવા લાગી. પાછળ રણકતા ઘૂઘરાનો અવાજ ધીમો

પડી ગયો હતો.

વાડીમાં મોલ લહેરાતો હતો. ફૂંડીમાં પાણી ડિલોળા લેતું હતું. એની લપસણી પાણી પર ઊભેલા મેઘજીના શરીરમાંથી પાણી ટપકીને ફૂંડીમાં ભળી રહ્યું હતું. એની છાતીના વાળ ચોંટી ગયા હતા. એ ફૂંડીમાં નહાવા પડ્યો અને ધુબાકો સંભળાયો. સવિતાની નજર બધા મલાજા તોડીને એને જોઈ રહી હતી. વઢાયેલા રજકાનો ભારો પગ પાસે પડ્યો હતો. પરંતુ નજર ત્યાંથી ખસતી ન હતી. મેઘજીનું કસાયેલું શરીર આંખમાં સમાવા લાગ્યું. ત્યાં જ બંનેની નજર અથડાઈ. લજામણીના છોડની જેમ સવિતાની આંખો બિડાઈ ગઈ. એણે ભારો ઉપાડીને વાટ પકડી. એનો પગ કેડી વચ્ચેના ખાબોચિયામાં પડ્યો. ગારાના કારણે પગ ગંદા થઈ ગયા હતા તોયે એ ચાલવા લાગી.

સવિતાની આંખોમાં લોહી તરી આવ્યું. ઓસરીનાં પગથિયાં થોડે જ દૂર હતાં. છતાંય લાગ્યું નહીં ચલાય. સવિતાને ઓસરી સુધી જવાની ઉતાવળ હતી. કેમ કે એને ખબર હતી કે ત્યાં પહોંચી જશે તો પેલા અવાજો હેરાન નહિ કરે. પણ એ વચ્ચે જ અવાજોએ એને ઘેરી લીધી.

– ભાભી...

સવિતા ચાલવા મથતી હતી પણ ગારામાં પડેલો સવિતાનો પગ વારંવાર લપસતો હતો. ત્યાં જ મેઘજીનો અવાજ આવ્યો. એણે પાછળ જોવાનું ટાળ્યું.

– મેં ને દેવજીએ સહિયારી મેનત કરીને આ વાડીને લીલીછમ બનાવી છે. અટાણે એ નથી ત્યારે એની બધી જવાબદારી મારી છે. જોવો આ વાડીને, ક્યાંય એના ન હોવાની ઓછપ નહિ લાગે.

સવિતાની નજર ધરતીના લીલા ટુકડા પર ફરી વળી. નજર અટકે એ પહેલાં જ વારંવાર લપસતા પગના કારણે ચપ્પલ ત્યાં જ છોડીને અડવાણા પગે ચાલી નીકળી. તૂટક અવાજો પીઠ પર છરાની જેમ વાગતા હતા. સવિતા ઝડપથી વાડીમાંથી બહાર આવી ગઈ પણ છેલ્લા શબ્દો એના કાનમાં ચોસલાની જેમ જામી ગયા.

– આઠમ... માતાદેરી...

એનામાં એક ડગલું ચાલવાની હિંમત રહી ન હતી. છોલાયેલી પીઠમાંથી લોહી નીકળી રહ્યું હતું. કસાયેલું પાણીનીતરતું શરીર આંખ આગળ ઝબૂકતું હતું. ધુબાકાનો અવાજ ચારેબાજુ પડઘાતો હતો.

બધા વિચારોને એક બાજુ હડસેલીને સવિતાએ ઓસરીના પગથિયે પગ મૂક્યો. શ્વાસ નીચે બેઠો. પાછળ જોયું તો આંગણું કારાગુહ જેવું લાગતું હતું. છાતીમાં બળતરા થવા લાગી. અંદર બાહેલો ડૂમો ખટકતો હતો. એણે ઝડપથી ઓરડામાં જવા પગ ઉપાડ્યા.

- સવિ... ક્યાં ગઈ... હાંભરશ...

એના પગ ત્યાં જ ખોડાઈ ગયા. કમાડ ખોલવા જતો હાથ હવામાં સ્થિરતા મેળવવા મથી રહ્યો. સવિતાએ પાનુડોશીના ઓરડા પાસે આવીને હળવેકથી કમાડ ખોલ્યું. નાનોસરખો કિચૂડાટ અંધારિયા ઓરડામાં ક્યાંક ખોવાઈ ગયો. પાનુડોશી ઓરડાની વચ્ચે ખાટલા પર બેઠાં હતાં. એમણે ઓઢેલું કાળું ઓઢણું અંધારા સાથે એકાકાર થઈ ગયું હતું. પાનુડોશીના ચહેરા પર અસંખ્ય કાનખજૂરિયા ફરતા હોય એવો ભાવ હતો. આંખની બંને બાજુ ઊંડી રેખાઓ અંકાઈ ગઈ હતી. ગાલ પરના છૂંદણાનો આકાર બદલાઈ ગયો હતો. ક્યારેય નહિ ને આજે સવિતાને પાનુડોશીનો ચહેરો જોઈને અંદરથી બીક લાગતી હતી. સવિતા એમના અવાજની રાહ જોતી બારસાખને પકડીને ઊભી હતી.

પાનુડોશી ઝીણી આંખે સવિતાના સાડલાને જોઈ રહ્યાં હતાં.

- ઉંવા કેમ ઊભી છો ? અઈયા કને બેહને... પાનુડોશી ચાદર ખસેડી ખાટલા પર જગ્યા કરતાં બોલ્યાં.

સવિતા વજનદાર પગ ઊંચકીને ખાટલાની ઈસ પર ઉભડક બેઠી. નજર ભોંય પર ચોંટેલી હતી.

- તને કેંક વાર કીધું છે કે પેરવા-ઓઢવામાં ધ્યાન દેતી જા. પણ તું તો મારું કાંચ ગનકારતી જ નથી.

સવિતાએ ફડક સાથે માથે ઓઢેલો સાડીનો છેડો સરખો કર્યો. આસપાસ ઘૂમરાતા વિચારો દૂર ફંગોળાઈ ગયા.

- એમ નહિ... તને ના પાડી છે તોય આ સાડલો કેમ પેરશ. કપાર ને નળી બોખી લઈને ફરશ. પેરવા જેવડા છો તો પેરવાનું. તું તો હજી નનકી છો. મારા જેવડી થા તંઈ... પાનુડોશી આગળ ન બોલી શક્યા.

સવિતા નાનકડી બારીમાંથી દેખાતા વહેંચાયેલા આકાશના ટુકડાને જોઈ રહી. હવામાં લટકતા એમના શબ્દો બોદા લાગતા હતા. સવિતાના ચહેરા પરની ભરચક ઉદાસી જોઈને પાનુડોશીથી ન રહેવાયું.

- સવિ એક વાત કઉં. ના ન પાડજે.

સવિતાની કમર ટટ્ટાર થઈ ગઈ. એને ખબર હતી કે પાનુડોશી જે કહેશે એ સાંભળીને એકચોટ તો ખળભળી જવાશે. પરંતુ મક્કમ થઈને જવાબ તો આપવો પડશે. બારીમાંથી અજવાળાનો નાનકડો ટુકડો ભોંય પર ફેંકાતો હતો.

- કેમ તારો ભવ બગાડશ. હાલી જા તારા ઘરે. હવે શું દાટ્યું છે આ ઘરમાં. ખળ ખાધેલી હું કેટલા દિ' પછે ? પાનુડોશીના સ્વરમાં લાચારી તરી આવી. એમનો

પ્રશ્નાર્થ સવિતાને ધુબાકા રૂપે સંભળાયો.

– લગન કેડે માવતરનું ઘર પોતીકું ન કે'વાય.

સવિતાએ ઊંડો શ્વાસ લીધો. ઓરડામાં ફેલાયેલી બધી હવા છાતીમાં ભરી લીધી હોય એમ છાતી ફુલાણી. પાનુડોશી સવિતાના ચહેરામાં કશુંક શોધતાં હોય એમ જોઈ રહ્યાં.

– શું હવાદ યો છે તારા જન્મારામાં, હવે તો મારા પર તારું કરજ ચડે છે.

સવિતા ખાટલા પરથી ઊભી થઈ એટલે પાનુડોશીનો અવાજ લંબાયો. એ ઉતાવળી ચાલે ઓસરીમાં આવી. પોતાના ઓરડાના કમાડને ધક્કો માર્યો. અંધારું એને અંદર ખેંચી રહ્યું હતું. પગ મૂકતાં જ શરીરમાં લખલખું આવી ગયું. ઝડપથી કમાડને અંદરથી બંધ કરી નાખ્યાં. પાનુડોશીનો અવાજ બહાર કમાડ સાથે અથડાઈ રહ્યો હતો. સવિતાએ નિરાંતે શ્વાસ લીધો. ભીનું અંધારું ગમતું હતું. માથે ઓઢેલો સાડીનો છેડો ક્યારે હટી ગયો એની ખબર ન રહી. દરરોજ કંટાળાજનક લાગતી ઓરડાની હવા આજે ગમતી હતી. એ ખાટલા પર ઊંધી પડી. પાથરેલું ગોદડું છાતીમાં ઠંડક આપતું હતું. ચૂભતું કંતાન અંદરની લ્હાયને વધુ ભડકાવતું હતું. બ્લાઉઝ ચસોચસ થઈ ગયું. ચત્તીપાટ થઈને સાડીનો છેડો છાતી પરથી હટાવી નાખ્યો. હાથ અધખુલ્લી છાતી પર ફરવા લાગ્યો. ક્યારેક પાનુડોશી નાવણિયામાં બેઠાં બેઠાં રાડ પાડતાં. હડી કાઢીને એમનાં બધાં કામ કરતી સવિતા ત્યારે માંડ બે-ત્રણ સાદે આવતી. એમના ઉઘાડા કાળા વાંસા પર અટકી અટકીને એનો હાથ ફરતો. પછી પાણી નાખીને ઠીકરાથી મેલ ઉતારતી. પાનુડોશી વાતો કરતાં. સવિતા કમને હોંકારો દેતી. એને ન જોવું હોય પણ એમની લબડી ગયેલી છાતી દેખાઈ જતી અને વાંસા પર ફરતો એનો હાથ ધૂજીને અટકી જતો. એ ઝડપથી બહાર દોડી જતી. ડરના કારણે હાંફતી પોતાની છાતીને જોઈ રહેતી અને અંદરથી ધ્રાસકો પડતો.

કોઈ એરુએ ભરડો લીધો હોય એમ સવિતાનું શરીર મરડાઈ રહ્યું હતું. એ એકધારું છતના નળિયાને તાકી રહી હતી. હમણાં કોઈ નળિયાં હટાવીને ધુબાકા સાથે એના પર આવી પડશે એવું લાગ્યું. શરીર ખેંચાતું રહ્યું હતું. પગ આંટી વળી ગયા. લોહી નીકળી આવે એટલી હદે નીચલા હોઠને બે દાંત વચ્ચે દબાવ્યો. હોઠ પર ઊંધી આવેલા દાંતના નિશાન પર ભીની જીભ ફેરવી. બટકી જાય એટલા જોરથી ખાટલાની ઈસને પકડીને બંને હાથે ખેંચવા લાગી. એની અડધી ખુલ્લી છાતી ઉપર આવી ગઈ. ઘડામાં માખણની જેમ શરીર વલોવાઈ રહ્યું હતું. એકાએક પછડાટ થયો. ખાટલાના ચારેય પાયા ડગમગી ગયા. એને લાગ્યું જાણે માથાબોડ મોલમાં સૂતી છે.

આંખ પાસેથી દશ્યોની વણઝાર આવીને ચાલી ગઈ. લહેરાતાં ખેતરોની વચ્ચે

ગાડાંવાટ પર રણકતું ગાડું ચાલી રહ્યું હતું. ઘૂઘરા જેવો દેવજીનો અવાજ બાજુમાં બેઠેલી સવિતાનો કાન પસવારતો હતો. વાડી આવતાં ગાડું અટક્યું. પહેલાં વરસાદનો બધો ઉન્માદ એ બંનેના મનમાં આવી ઊતર્યો હતો. લોહી સીંચીને ઊછરેલા મોલને જોઈને દેવજીને જોશ ચડતું હતું. બંને માથાબોડ મોલમાં પેસે છે. પણ દેવજી ક્યારેય પાછો નથી આવતો. લીલું પડી ગયેલું એનું શરીર એરુ આભડ્યાની ચાડી ખાતું હતું. સવિતા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી. એ જ મોલ દેવજીને ગળી ગયો જેમાં સુખની ક્ષણો માણી હતી. વાંસા પર લીલું ઘાસ ચોંટી ગયું હતું.

શારી નાખતા ઓરડાના અંધારામાં એને વાબારું દેખાતું હતું. એમાંથી ભોંય પર ચાંદરડા પડતા હતા. એ ઘેનલ આંખે વાબારામાંથી આવતા પ્રકાશને જોઈ રહી. ધુબાકાનો અવાજ અને માથાબોડ મોલ એકસામટા યાદ આવ્યા. બધું ભેળસેળ થવા લાગ્યું. મેઘજીની ટીખળો અલગ જ સ્વરૂપે યાદ આવી. મેઘજીનું શરીર આંખ સામે આવ્યું. ધુબાકાનો અવાજ ઊફણતા શ્વાસ સાથે અથડાવા લાગ્યો.

એ અંધારામાં છત પરથી આવતા વાબારાના અજવાસને તાકી રહી હતી. એને એમાં અલગ જ દૃશ્ય દેખાઈ રહ્યું હતું. આંગણમાં ડોલતો લીમડો રાતી ગાયને ભરપૂર છાંયો આપતો હતો. ગાયનું પેટ ઊપસેલું હતું. ખૂણામાં પડેલું ગાડું હમણાં જ વાડીએથી પાછું વળ્યું હોય એમ માટીથી ખરડાયેલું હતું. એ રોજની જેમ ગાડાં પર પોતાની જગ્યા પર બેઠી હતી. ગાડું હાંકનારો ગીત ગાઈ રહ્યો હતો. સવિતાને એ અવાજ થોડો અલગ લાગતો હતો. એ પાછળ જુએ છે. રોજ સાથે આવતો મેઘજી નથી દેખાતો. એ ફફડી જાય છે. એનાથી ગાડું હાંકનારા તરફ નથી જોવાતું.

એ અચાનક ઝબકી ગઈ. પોતાના જ પરસેવાની ગંધ એને ઘેરી વળી. ઊફણતા વળાંકો બાદ નદી શાંત કિનારે વહી રહી હતી. સાડી અડધી ખાટલા પર અને અડધી નીચે ઝૂલી રહી હતી. ચણિયો કઢંગી રીતે ઉપર આવી ગયો હતો. વાળ વિખેરાઈને ખાટલાની કંતાન પર ફેલાઈ ગયા હતા. એ ખાટલા પર બેઠી થઈ. થોડી ક્ષણો ફેલાયેલા અંધારાને શૂન્ય નજરે તાકતી બેઠી રહી. પછી ઊભી થઈ. સાડી સરખી કરી, માથે ઓઢ્યું. કમાડનો આગળિયો ખોલતાં એના હાથ અટક્યા. શ્વાસમાં લહાય બળતી હતી. એણે પાછળ ખાટલા બાજુ જોયું. ચોળાયેલી પથારીના સળ એની આંખમાં સમાવા લાગ્યા.

ઝડપથી ઓસરીમાં આવી ગઈ. પાછોતરા શિયાળાની ઉદાસ સાંજ આંગણમાં ઊતરી આવી હતી. લીમડાની ઘટા પાછળથી આઠમનો ચન્દ્ર ડોકિયું કરતો હતો. સાંજનો ભાર એના મન પર છવાઈ ગયો. અંદર શારડી ફરવા લાગી. પેટમાં આંતરડાં ગૂંચળું વળી જતાં હતાં. પગમાં ઠંડક ઊતરી આવી. ઊંચી પડછંદ કાયા આંખ સામે

આવી અને એના પગ પાનુડોશીના ઓરડા બાજુ વળ્યા. ઓરડામાં પગ મૂકતાં મનમાં ચકરાતો વંટોળ ધીમો પડ્યો. એમની બધી ચીજોને વારાફરતી જોઈ રહી. દવા-ઓસડિયાને આરિયામાં ગોઠવી નાખ્યા. બામની શીશી ઓશીકા પાસે રાખી. ક્યારેક ઉપયોગમાં લેવાતો બંકોડો હાથવગો રાખ્યો. ડાબલીમાં બજર ભરી નાખી. એમને ચાદર ઓઢાડી. એમના માથા પાસે ઓશીકાની બાજુમાં અડધું ચવાયેલું દાતણ પડ્યું હતું. સવિતાએ એ હાથમાં લીધું. એમાંથી એને ગમતી બજરની સુગંધ આવતી હતી. ઓરડો અને એની બધી વસ્તુઓ એની આંખમાં પૂર બનીને ઊમટવા લાગી. એનાથી પાનુડોશીના ચહેરા સામે જોવાઈ ગયું. અસંખ્ય કરચલીઓનું જાળું ડોલી રહ્યું હતું. એમના ગળામાં કાળા દોરામાં એકસાથે પરોવેલી સરી-ચાટુરી અને જોઈ રહી હોય એવું લાગ્યું. એણે ત્યાંથી નજર ખેંસવી લીધી.

સાડીનો છેડો કપાળ સુધી તાણીને બહાર આવી. બીજા વિચારો આવે એ પહેલાં ચાલવા લાગી. તોય રાતી ગાય બાજુ જોવાઈ ગયું. આખું ઘર આંખમાં સમાવા લાગ્યું. પેલી સાંકળ ખખડતી પાછળ આવતી હતી પણ સવિતા ખડકી વટાવી ચૂકી હતી.

શેરીમાં સૂનકાર સાથ પુરાવતો હતો. મનની અવઢવને એક બાજુ રાખી માતાદેરીના રસ્તે પગ ઉપાડ્યા. ચાલમાં ઝડપ આવી ગઈ. આરતીનો અવાજ પાસે આવતો જતો હતો. માતાદેરીના પાછળના ભાગે અંધારામાં એક આકાર ઊભેલો દેખાયો અને એની ચાલ ધીમી પડી. ઓરડાનું અંધારું આંખ આગળ છવાઈ ગયું. પાનુડોશી અંધારામાં એમનું અડધું ચવાયેલું દાતણ શોધવા આમતેમ ફાંફાં મારે છે. ઊભાં થાય છે પણ બંકોડો નથી મળતો. પગમાં ઠેસ વાગતાં ગડથોલિયું ખાઈ જાય છે. એમનો અવાજ તરડાઈને પાછો ગળામાં સંકેલાઈ જાય છે. આખા ઘરમાં અંધારું છે. પાનુડોશી આમતેમ અથડાઈ રહ્યાં છે પણ કશું મળતું નથી. રાતી ગાય ભાંભરે છે અને પાનુડોશી એના પર ખિજાય છે.

સવિતાની ચાલ ધીમી પડી ગઈ. એને મેઘજીનું શરીર યાદ આવ્યું. દોડીને એને વળગી પડવાની ઈચ્છા થઈ. જાણે માથાબોડ મોલમાં...

- કેટલા દિ'એ તને જોઈ સવિ. ક્યાં મૂઈ છો ? બા'રી કેમ નથી નીકળતી ? કાશીકાકીની દીકરી અવ્વલ આવીને ઊભી રહી.

સવિતા ફફડી ગઈ.

- અટાણે અંઈયાં શું કરશ ? અવ્વલે સીધો સવાલ કર્યો.

- ઓણસાલ તારાં લગન છે અવ્વલ ? સવિતા માતાદેરી બાજુથી નજર હટાવતાં બોલી.

અવ્વલ શરમાઈ ગઈ. સવિતા ઘડીક માતાદેરી બાજુ તો ઘડીક અવ્વલના ચહેરા

સામે જોઈ રહી.

— “હા, આ વૈશાખે” પછી સહેજ રોકાઈને બોલી, “મારી માને મારા હાથનો રાંધેલો ખીચીનો લોટ બઉં ભાવે. આજે કેતી’તી કે તારા જાતાં પે’લાં ધરાઈને ખાઈ લેવો છે. તે એના હારું પાપડિયો ખારો લેવા આવી’તી..”

કોઈ મૂઢમાર મારે અને બહાર ફક્ત ચાટું ઊપસે એવું લાગ્યું. અવ્વલના ચહેરા પરના ભાવો ચાબખાંની જેમ મન પર વીંઝાતા હતા. માતાદેરી પાછળ દેખાતો આકાર ઝાંખો પડ્યો હોય એવું લાગ્યું.

— ક્યારેક ઘરે તો આવ ભૂંડી — કહેતી અવ્વલ અંધારામાં ખોવાઈ ગઈ.

સવિતાના મનમાં વંટોળ ઊઠ્યો. માતાદેરીની આરતી પૂરી થઈ ગઈ હતી. એ ઘર બાજુ દોડી. કાચની કરચો ભોંકાતી હોય એમ આંખમાંથી આંસુ વહી આવ્યાં. ઘરમાં આવતાં જ ઓસરીના પગથિયે ફસડાઈ પડી. થોડી વારે રાંધણિયામાં જઈ ઓરેલી ખીચડીની તપેલીને એક બાજુ મૂકી ઘીને કડાઈમાં ગરમ કરવા મૂક્યું. ઘરમાં ઘીની સુગંધ ફરી વળી. બહાર આવી. ગાડાને એની જગ્યાએ જોઈને સંતોષ થયો. ધૂળ ખંખેર્યા વિના પોતાની જગ્યાએ બેસવાની ઇચ્છા થઈ. લોકગીતની કડી એના કંઠ સુધી ખેંચાઈ આવી. એ રાતી ગાય પાસે આવી એની ગરદન પસવારવા લાગી. રજકો આપી સંતોષથી એની આંખમાં જોઈ રહી.

— સવિ....

એ દોડતી પાનુડોશી પાસે આવી.

— હા, બોલો બા.

— ઘીની સુગંધ આવે રઈ, તેં શેનું આંધણ મૂક્યું છે ?

— તમારા હારુ શીરો બનાવું છું.

પાનુડોશી હસવા લાગ્યાં. સવિતાની આંખો ચમકતી હતી પણ અંધારાના કારણે એમને કશું દેખાતું ન હતું.

— હાચું કઉં, મને આજ શીરો ખાવાની મરજી થઈ’તી.

સવિતાના ગળે ખારાશ બાઝી ગઈ. એને બોલવું હતું પણ શબ્દો ન મળ્યા. છાતીમાં અસહ્ય દબાણનો અનુભવ થતો હતો.

— ક્યારની બોલાવતી’તી તે ક્યાં ગઈ’તી.

— તમને મૂકીને ક્યાં જાઉં ? આ રઈ.

એનાથી આટલું માંડ બોલાયું. ખાટલા પાસે જઈ પાનુડોશીના ખોળામાં માથું ઢાળી દીધું.

રાજગરો

■ રમણ સોની ■

દેવઊઠી અગિયારસ સામે આવતી હતી. એની પૂર્વતૈયારી રૂપે માનનીયાશ્રીએ વ્યવસ્થાઓ કરવા માંડી હતી. રાજગરો પ્લાસ્ટિકની એક પારદર્શક કોથળીની અંદર હતો. ‘હવે આ નવી પ્રજા, રાજગરો કોને કહેવાય એય નહીં સમજે’ એવી જલ્પના કરતાં કરતાં એમણે મારી બોલપેન લીધી. મોટેથી બોલ્યાં : ‘રા જ ગ રો.’ ને પછી એ શબ્દો રાજગરો ભરેલી પેલી કોથળી પર લખવા ગયાં. ત્યાં તો ‘મને બોલાવ્યો ?’ એમ કહીને રાજગરો કોથળીની બહાર દોડી આવ્યો.

‘અરે, આ તે કેવી ફૂવડ પેન રાખી છે તમે ?’ આ સ્ફોટક ઉદ્ગાર સાંભળીને મેં ચોંકીને એ બાજુ જોયું તો સુંદર ફરસ પર વેરાયેલો રાજગરો શોભતો હતો. પુણ્યપ્રકોપાએ કહ્યું : ‘તમારી બધી બોલપેનો તમારા જેવી મીઠી. સરખી ઊતરે જ નહીં ને !’ મેં કહ્યું, ‘તમને જેવી બોલવાની ફાવટ છે ને, એવી લખવાની ફાવટ નહીં એટલે રાજગરાને કોથળી ફાડીને બહાર આવવું પડ્યું. આ અમે પાનાંનાં પાનાં લખીએ છીએ પણ લેખક બહાર આવી જાય છે કદી ?’

એમને મારી વાત સાંભળવામાં રસ ન હતો. વધારે ખરી વાત એ હતી કે એમની પાસે સમય ન હતો. લેખકની પાસે લખવાનો સમય હોય એથી વાચક પાસે વાંચવાનો સમય હોય જ, એવી જિદ્દ રાખવી જોઈએ નહીં. આ જાણતા હોવાથી લેખકો હાર્યા જુગારીની જેમ બમણા જોરથી લખ્યે જ જતા હોય છે – ક્યારેક તો કોઈ માણસ નવરો પડવાનો ને ! લેખકો પોતે પણ બીજું કશું વાંચતા હોતા નથી. પોતાનું લખેલું પણ ફરીવાર વાંચતા નથી. આપણી ભાષામાં ખાવું, પીવું અને (ખાતાં ખાતાં) બોલવું; સાંભળવું અને એથી વધારે સંભળાવવું; લખવું અને (બીજા પાસે પરીક્ષાનાં પેપર કે છેવટે લેખો-નિબંધો વગેરે) લખાવવું – એ સર્વ ક્રિયાપદો આગલી હરોળમાં હોય છે. પરંતુ, વાંચવું કે વંચાવવું એ હરોળની બહાર, ખૂણે પડ્યાં હોય છે. કેટલાક નૃવંશશાસ્ત્રીઓનો તો વળી હવે એવો મત બંધાતો જાય છે કે વાંચવું નામની ક્રિયાજાતિ (સ્પીસીઝ) ધીમે ધીમે ભાષામાંથી લુપ્ત થઈ જશે. કેટલાક કોશકારોનો પણ એને ટેકો મળવા માંડ્યો છે કે વાંચવું નામનું ક્રિયાપદ જોતજોતાંમાં કાળગ્રસ્ત (એટલે કે

આઉટડેડ) થઈ જશે.

પણ મને એમ લાગે છે કે આ પ્રત્યાઘાતી નૃવંશશાસ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધ થઈ ગયેલા કોશકારો ઉતાવળ કરી રહ્યા છે. એ લોકો થોડુંક હકારાત્મક વલણ રાખીને ચારેકોર નજર ફેરવે તો ‘જોઈ’ શકશે કે – ટીવી જોનારાઓ ટીવીને પરદે થોડાક શબ્દો ને સરકતાં જતાં વાક્યો વાંચે પણ છે. જોકે, ટીવી પર આવતાં આવાં વાક્યો કાં તો ઝડપથી સરકી જાય છે કે પછી ઝટ ઝટ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, પરિણામે પ્રેક્ષક વાંચવું-કે-ન-વાંચવું એમ પૂરું વિચારે-ન-વિચારે ત્યાં તો એ ચૂકી જતો હોય છે. પ્રેક્ષકની આ વેદના સમજીને ટીવીવાળા કેટલીક વાર એકનાં એક વાક્યો અનેક વાર ઝીંક્યે જાય છે. પણ એનું ઊલટું પરિણામ એ આવે છે કે પ્રેક્ષક કાં તો ચેનલ બદલી નાખે છે કાં તો ટીવી જ બંધ કરી દે છે. આમ, માંડ માંડ વાંચતા થયેલા વાચકને બંને રીતે નિરુત્સાહી કરવામાં અર્થાત્ ડિસક્રેજ કરવામાં આવે છે. ને પછી આરોપ લગાવવામાં આવે છે કે ક્યાં છે વાચક જ !

તમે જુઓને, મોબાઇલે મેદાન મારી લીધું હોવા છતાં, છાપાં તો આજે પણ કંઈક વંચાય છે એ પેલા નૃવંશશાસ્ત્રીઓ અને કોશકારોને અપાયેલા સણસણતા જવાબરૂપ છે. છાપાં ઘણાં લોકો જોતાં જોતાં વાંચતાં પણ હશે એની ખરી સાબિતી એ છે કે છાપાંમાં ૮૦ ટકા જાહેરખબરો હોય છે, જે આપણને સંદેશો આપે છે કે જો તમને ‘વાંચવા’ની ગરજ હોય તો આ અઢળક જાહેરખબરો પણ ‘જુઓ’. જાહેરાતોના આ અફાટ રણની વચ્ચે વળી પાણીનાં બબ્બે ટીપાં જેવા સમાચારો પણ આવે છે. એમાંના કેટલાક વાસ્તવિક હોય છે, ને ઘણાખરા કાલ્પનિક હોય છે. પરંતુ છાપાંમાંના આ કાલ્પનિક સમાચારો જ સાહિત્યની અવેજીમાં પણ સાહિત્યના રસને જીવતો રાખે છે.

એટલે વાચક છે, અને રહેવાનો છે.

પણ, રાજગરો વેરાઈ જાય છે ત્યારે જ રાજગરો છે એનો ખ્યાલ આવે છે.

□

શામળાજી વાયા ઝાંઝરી

■ ડૉ. હિતેશ પંડ્યા ■

ચાર ડુંગરાઓએ સાંકળી રચી છે, એકબીજાના હાથ ઝાલી પકડઢાવ રમી રહ્યા છે. પૂર્વાકાશનો પર્વત, ઊંચો-ભરાવદાર હોવાથી કોઈ વાર સાંકળી તૂટી પણ જાય છે. અમે સાત પ્રવાસીઓ ઘટાદાર વટવૃક્ષની છાંય હેઠળ બેસી પર્વતોની આ રમ્યલીલા વિસ્ફારિત નેત્રે માણી રહ્યા છીએ. ચાર પર્વતોની ચોકડીના ખોળામાં નીરવ શાંતિ છે. ડુંગરની ટોચ ઉપર મોરનો ટહુકો સંભળાય છે. નજર ઉપર કરી તો મોર-ઢેલની જોડી સૂર્યને અર્ધ આપવા આતુર હતાં. પાછો મોરનો ટહુકો મીરાંનું પદ યાદ આવ્યું.

‘બોલે ઝીણા મોર, બોલે ઝીણા મોર
રાધે તારા ડુંગરિયા પર બોલે ઝીણા મોર.....’

વિચાર આવ્યો કે મોર તો હંમેશાં મોટેથી બોલે. મીરાંએ ‘ઝીણા’ વિશેષણ શું કામ વાપર્યું હશે ? મનોમંથન કરતાં એમ લાગે છે કે એ મીરાંનો મોર એ હૃદયમાં બેઠેલો કૃષ્ણ - આ અંતરાત્મા જ ‘ઝીણા મોર’ બનીને રાધાના ડુંગર (શરીરમાં) બોલતો હશે.....

તા. ૨૪ નવેમ્બર, ૨૦૧૩, રવિવાર, સવારે ૭.૦૦ કલાકે અમે હતા ઝાંઝરી નામક પ્રવાસના સ્થળે. મુંબઈથી નીકળ્યા ત્યારે કલ્પના પણ ન હતી કે અમે ઝાંઝરી પહોંચી જઈશું !! જવું હતું અમદાવાદથી ૧૬૦ કી.મી.ના અંતરે શામળાજી. સદ્નસીબે મિત્રના આગ્રહથી પહોંચી ગયા ‘ઝાંઝરી’ વાવના પગથિયે.

ભિલોડા પાસેના વાંકાનેર ગામની પૂર્વ તળેટીમાં આવેલ આ ઝાંઝરી વાવની ભૌગોલિકતા અચંબિત કરી દે તેવી હતી ! અરવલ્લીની ચાર ગિરિમાળાઓ વચ્ચે વહેતી ઝાંઝરી વાવ જાણે ચાર ભડ પુરુષોએ હાથ ભીડ્યા હોય, ચતુષ્કોણ રચાયું હોય અને વચ્ચેથી કોઈ પન્નિની પ્રગટ થઈ, રૂમઝૂમ પગલે નાચતી-કૂદતી ચારેય પર્વતોને હાથતાળી દઈ પસાર થઈ જતી હોય એવું અનુપમ દશ્ય ! લાગતું હતું કે ચારેય ડુંગર પોતાનો અહં ઓગાળવા ઝાંઝરી માની ગોદમાં નત મસ્તકે ઊભા હોય ! ઝાંઝરી એના પાવન-શીતળ જળના સ્પર્શથી ચારેય પર્વતને સંજીવની સ્પર્શતી હતી. ચલ-અચલ, ક્ષણિક-શાશ્વત, સ્થિતિ-ગતિનો કેવો સુંદર સંગમ ! આ

વિરોધાભાસને કાલિદાસ, ટાગોર કે ઉમાશંકરે સંવાદિતામાં પ્રગટ કરવાનો અપૂર્વ પ્રયત્ન કર્યો. કાલિદાસના ‘કુમારસંભવ’ના પર્વતનું વર્ણન યાદ આવ્યું:

‘અસ્તુતરસ્ય દિશિ દેવાત્મા, હિમાલયો નામ નગાધિરાજ ।
પૂર્વાપરોતોયનિધિવગાહ્ય સ્થિતિઃ પૃથીવ્યાં ઈવ માન દન્ડઃ’ ॥

મોર-ઢેલની પ્રણયલીલા જોતા હતા ત્યાં એકાએક પશ્ચિમ દિશામાંથી અવાજો આવવા લાગ્યા. ‘બોલો ઝાંઝરી માતાની જે...’ ‘બોલો વહાણવટી માતાની જે.....’ ‘બોલો મેલડી માતાની જે.....’ ગગનભેદી જયનાદથી અમારી ચેતના સળવળી ઊઠી. વહેલી પ્રભાતે ગામમાંથી પચાસેક માણસોનું ટોળું ઝાંઝરીમાનાં દર્શન કરવા આવી રહ્યું હતું. કડકડતી ઠંડીમાં, ડાકલાં વગાડતી ઠંડીમાં આ સ્ત્રી-પુરુષોના જયનાદે અમારી ઠંડી ઉડાડી દીધી. હાથમાં નાળિયેર, દીવો, અગરબત્તી, કંકુ, ચોખા અને ટોઠા (બાફેલા ચણા) લઈને આવતા આ સંગમાં અનેરો ઉત્સાહ હતો.

ઝાંઝરીમાના ખોળામાં બેસી સત્સંગ કરવાનો દિવસ હતો. ગામના આબાલ-વૃદ્ધ પ્રાર્થના કરવાના હતા કે ‘હે ઝાંઝરીમા..... અમારું આખું વર્ષ સુખશાંતિમાં જાય.’ બધાએ આવીને ઝાંઝરીમાની પૂજા કરી. ઝાંઝરીમા એટલે વાવની બાજુમાં મોટી શિલા પર કંડારેલી નવદુર્ગાની નવ મૂર્તિઓ. વાવમાંથી ઘડા ભરીને ઝાંઝરીમાને સ્નાન કરાવ્યું. કંકુ-ચોખા ચોળ્યાં, દીવો-અગરબત્તી પેટાવ્યાં, નાળિયેર વધેર્યું. પ્રસાદમાં ટોઠા (બાફેલા ચણા) ધરાવ્યા. ડાબી બાજુમાં અપૂજ શિવનાં દર્શન પણ કર્યાં. પછી બધા ઘટાદાર આંબલીના વૃક્ષ નીચે (જે ઝાંઝરીમાને અડીને ઊભું હતું) બેસી ભજન કરવા બેઠા. અમે પણ પરિચય કેળવી ભજનમાં જોડાયા. ગામના એક પ્રખ્યાત ભજનિક રામાભાઈ કાળાભાઈએ ભજન લલકાર્યું.....

એ.....જાવું છે નિર્વાણી આત્માની કરી લે ઓળખાણી જી.....

ચેતનહારા ચેતીને ચાલે.....(૨)

જાવું છે નિર્વાણી આત્માની કરી લે ઓળખાણી જી.....

નરઘા (તબલાં), કાંસીજોડા, મંજીરાના નાદથી ડુંગરા ડોલી ઊઠ્યા. ભજન પછી ભોજનનો વારો. ગામના શ્રદ્ધાળુઓએ ભેગા મળી લાડુ, દાળ, ભાત, શાકનું ભોજન બનાવ્યું. પતરાળા-પડિયામાં અમને પણ જમાડ્યા. બધાએ તૃપ્તિના ઓડકાર ખાધા.

વહેલી સવારે ગામની કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓ આંબલીથી માંજીને ચકચકિત કરેલાં બેડાંમાં આ ઝાંઝરીનું પાણી ભરીને ઘરે લઈ જાય. ગામના લોકો આ ઝાંઝરીવાવનું જ પાણી પીએ. ગામનાં કૂવા-વાવ કરતાં આ ઝાંઝરીવાવનું પાણી વધારે મીઠું. રસોઈ કરવા આ જ પાણી વપરાય. તાંબા-પિત્તળનાં ચકચકિત બેડાં પર સવારનો સૂરજ પોતાની સવારી કરે ત્યારે ઝાંઝરીવાવના પાણીમાં કેટકેટલા સૂરજ તરતા હોય !!

સૂર્યને પણ સ્નાન કરવાનું મન તો થાય ને ? શહેરના અંધારિયા (લાઇટથી અજવાળિયા) બાથરૂમમાં તો સૂર્યને No Entry હોય. એટલે સ્ત્રી આવા એકાંત જંગલના ચાર ડુંગર વચ્ચેની વાવમાં પોતાની મંછા પૂરી કરતો હશે. પણ સ્નાન કરતાં પહેલાં પોતાના સાત અશ્વને એ ક્યાં બાંધતો હશે ? આજના ઠંડીના દિવસે સવારનો સૂર્ય પોતાના દીર્ઘ હાથ લંબાવી તાપણા પાસે બેઠો છે. આજના તડકાને મોહનથાળનાં ચોસલાં બનાવીને ખાઈ જવાનું મન થાય તેવો નરમ મીઠો છે. આંબલી પર બેઠેલા વાંદરાની પૂછડી પર બેઠાં બેઠાં સૂર્ય ઝોલા ખાય છે. ડુંગરની ટોચ પાસેની વિશાળકાય શિલા પર બેઠેલા મધપૂડાની અંદર પ્રવેશવા તે ફાંફાં મારે છે. મધમાખીઓની દાદાગીરી સામે સૂર્યને હાર સ્વીકારવી પડે છે. ઝાંઝરીવાવને અડીને ઉત્તર-દક્ષિણે આંબલી-વડલાનાં મહાકાય વૃક્ષો. થોડે દૂર કરમદા-કાંઠી-રાયણ-બાવળનાં વૃક્ષો આંબલીના વૃક્ષ નીચે જ ઝાંઝરી માતાનો વાસ. નવ જોગણીઓ રોજ રાત્રે રૂમઝૂમ પગલે કંકુ વેરતી આંબલી સાથે વાતો કરે. એ વાર્તાલાપ વડદાદા કાન સરવા કરીને સાંભળે. રાયણ વાતમાં ડોંકારો ભણે.

આ સ્થળવિશેષનું આકર્ષણ-કેન્દ્ર એટલે ચાર મહાકાય વટવૃક્ષો અને બે મહાકાય આંબલીની અનુપમ શોભા. આ વૃક્ષોની વચ્ચેથી, ઝાડ-ઝાંખરાંમાંથી ખળખળ વહેતી ઝાંઝરી વડદાદાને ખૂબ વહાલી. વડદાદાની વડવાઈઓ લળી લળીને - ઝૂકી ઝૂકીને વહેતી ઝાંઝરીના નીરને સ્પર્શ કરવા આતુર ઝાંઝરીના શીતળ સ્પર્શ વડવાઈઓમાં નવચેતન રેડાય, પ્રાણનો સંચાર થાય. વડલાનો હરખ માય નહીં. નર્મદના કબીરવડનો જ આ પ્રતિનિધિ. દુષ્કાળનાં વર્ષોમાં પણ એ અડીખમ ઊભો હશે. કેટકેટલી પનિહારીઓનાં મલકતાં ઝાંઝર એણે સાંભળ્યાં હશે ? એમની સુખદુઃખની વાતોમાં એ સહભાગી થયો હશે. ભૂલકાંઓનું ભોળપણ - રમતિયાળપણું, યુવાવસ્થાનું સાહસ-શૌર્ય, પ્રૌઢાવસ્થાનું ડહાપણ અને વૃદ્ધાવસ્થાની આત્માભિમુખ વૃત્તિ - બધું જ જાણે વડદાદાએ પોતાનાં થડ-ડાળી-પાંદડાંમાં સમાવી લીધું ના હોય !!

હું, મિત્ર અનિલ અને પંકજ, મારી પત્ની અમીષા, દીકરો હાર્દિક અને અનિલ-પંકજનાં પત્ની, સાતે જણ વડલાની છાયા નીચે બેઠાં બેઠાં નિસર્ગલીલા માણી રહ્યાં હતાં. ચારે દિશાઓમાં નીરવ શાંતિ હતી. પંખીઓના કલરવ અને વાંદરાઓની હૂપ-હૂપ સિવાય કોઈ અવાજ નહીં. કંસારો પોતાની રાતી ચાંચથી ટીક....ટીક.... બોલતો હતો. દૈયડ-દરજીડો અને બુલબુલ એમાં સૂર પુરાવતા હતા. બુલબુલનું પિક....પિયૂ.... પિક.... પિયૂ....., હોલા ભગતનું પ્રભુ.....તૂ.....પ્રભુ.....તૂ..... કાનને શાતા આપતા હતા. અમે સાતે પ્રવાસીઓ વડવાઈઓ પર ઝૂલ્યા, વાંદરાની જેમ. આંબલીના ઝાડ પર બેઠાં બેઠાં વાંદરાં અમારી સામે જોઈને મૂછમાં હસતા હતા. એક વાંદરું બીજાને કહી રહ્યું હતું : ‘માણસ થઈને વાંદરાં વેળા કરવા નીકળ્યા છે.....હાળા કોના વંશજ

હશે.....’

વડવાઈના જૂલા અને ઘરના હીંચકા વચ્ચે શું ફરક ? વડવાઈ આપણને પર્વતની વ્યાસપીઠ પર બેસાડી પ્રદક્ષિણા કરાવે, જ્યારે હીંચકો સુરક્ષિતતાના ભાવ સાથે આપણને જમીનથી થોડા અંધર કરાવે. હીંચકો ગૃહસ્થાશ્રયી છે, જ્યારે વડની વડવાઈ જંગલી છે. વડવાઈ સાથે Risk factor - પરાક્રમ જોડાયેલું છે. બંને હાથની હથેળીઓ ચપોચપ વડવાઈ સાથે જકડેલી હોય એટલે હાથનું રુધિરાભિસરણ ઝડપી બને. હથેળી છોલાવવાની તૈયારી પણ રાખવાની એક સુંદર નમણી વડવાઈ પર અમે ત્રણે મિત્રોએ એકસાથે જૂલવાનો પડકાર ઝીલ્યો. એક ચકરાવામાં આખી ઝાંઝરીની પ્રદક્ષિણા કર્યાનો અનુભવ થયો. આખી સૃષ્ટિનો ચકરાવો લેવાની ઇચ્છા અમને થઈ પણ અમારા એ ઓરતા અધૂરા રહ્યા. બીજો ચકરાવો લેતી વખતે પંકજનો હાથ વડવાઈ પરથી છટકી ગયો. પંકજ જૂલતા મિનારાની જેમ ઝાંઝરીના વહેતા જળમાં ખાબક્યો. હું અને અનિલ પણ પંકજ સાથે ધબ્ કરતા પડ્યા. આંખે અંધારાં આવી ગયાં. પેલી સુંદર-નાજુક વડવાઈ અમારી આવી સ્થિતિ ભાળીને હસતી હતી. બોલી પણ ખરી : ‘એક વડવાઈની આમન્યા તો જાળવો ભલા માણસ.’ આંબલી પર બેઠેલાં વાંદરાં હૂપ-હૂપ કરતા હસવા લાગ્યાં.

ઝાંઝરી વાવ-માતાજી વિશે થોડીક ઐતિહાસિક માહિતી ત્યાંના એક સંન્યાસીએ આપી. ૯૦૦ વર્ષ પૂર્વે એક ધીરસિંહ રાજાએ આ વાવ ખોદાવી હતી. વાવનું કામ કરતાં બે વર્ષ થયાં હતાં. ૯૦ ફૂટ ઊંડી અને ૨૫ ફૂટનો વ્યાસ ધરાવતી આ ઝાંઝરીવાવમાં દુષ્કાળનાં વર્ષોમાં પાણી સુકાયું નથી. રાણા પ્રતાપનું સૈન્ય તથા ચેતક ઘોડો પણ ઝાંઝરી વાવનું પાણી પીતાં. રાણા પ્રતાપે પોતાના સૈન્ય સાથે ઝાંઝરીવાવના ડુંગરો વચ્ચે જ પંદર દિવસનો પડાવ નાખેલો. ઝાંઝરીવાવની બાજુમાં બે નાનાં શિવાલય છે તે પણ પ્રાચીન કાળનાં હતાં. નંદી-કાયબો ખંડિત અવસ્થામાં છે. શિવાલયમાં પાર્વતીની ખંડિત મૂર્તિ મૌર્યકાલીન હોવાનું મનાય છે.

વડલાના વૃક્ષ નીચે જ તંબુ બાંધી અમે પડાવ નાખ્યો. સ્થળની રમણીયતા રાત્રિને માણવાનું આકર્ષણ જગાવતી હતી. આ ડુંગરાળ જંગલમાં રાત્રિ કેટલી રમ્ય હશે ! સાંજ ઢળતા રતૂમડા સૂરજની આભા ડુંગરની ટોચ ઉપર પથરાઈ ગઈ. ગામની ગાયો, ભેંસો, બકરાં ઝાંઝરીવાવનું પાણી પીને ગામ તરફ જવા લાગ્યાં. ડુંગરાળ પ્રદેશનાં વૃક્ષોમાં ખાખરા, ખેર, બાવળ, આવળ, સેવન, આંબલી, રાયણ, મહુડા, કણજી, આંબાનાં વૃક્ષો સાથે મૈત્રી કેળવી. પાછો વડવાઈ પર જૂલવાનો ચસકો લાગ્યો.

મણિલાલ દેસાઈનું ગીત યાદ આવ્યું :

‘ઊંબરે ઊભી સાંભળું રે બોલ વાલમના

ઘરમાં સૂતી સાંભળું રે બોલ વાલમના

આજ તો હવે વડલા ડાળે ઝૂલશું રે લોલ
કાલ તો હવે મોરલા સાથે નાયશું રે લોલ
વાલોળ- પાપડી વીણશું રે લોલ.....'

ધીમે ધીમે અંધારાની કાળી ચાદર ડુંગરોએ ઓઢી લીધી. અંધકારે વૃક્ષો, ઝાડી-ઝાંખરા, વનશ્રી બધાંને એકાકાર કરી દીધું. અંધારું જ આપણને એકરૂપ થતાં શીખવડતું હશે ને ? અમારા તંબુના દીવાનું અજવાળું અંધકારના ઓઘને દૂર કરવા ફાંફાં મારતું હતું. તંબુની બહાર ભયનું સામ્રાજ્ય દશે દિશામાં વ્યાપેલું હતું. તમરાંનું ત્રમ ત્રમ, ઘૂવડનું ઘૂ-ઘૂ, ભયમાં વધારો કરતાં હતાં. સામેની રાયણના થડની બખોલમાં બેઠેલું અંધારું સરીસૃપ બની ઝેર ઓકી રહ્યું હતું. વડવાઈ પર બેઠેલા અંધારાએ પવનને સ્તબ્ધ કરી દીધો હતો. અપૂજ શિવાલયના ગર્ભગૃહમાંનું અંધારું બહાર આવવા મથતું હતું. ઝાંઝરીવાવનાં પગથિયાં પર અંધકાર ટૂંટિયું વાળીને બેઠો હતો. પાણીના તળિયે સૂતેલો અંધકાર સફાળો જાગી જઈ, છલાંગ મારી જંગલમાં રઘવાયો થઈને દોડતો હતો.....દૂર...દક્ષિણ તરફ જંગલી જાનવરોનો અવાજ સંભળાય છે ને અમારાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં. દીકરો હાર્દિક અને પત્ની અમીષાએ ભયથી બચવા મોઢા પર ચાદર ઓઢી લીધી અને ગાયત્રીમંત્રનો જાપ કરવા લાગ્યા. પંકજ અને અનિલ મૃત્યુંજય મંત્રનું રટણ કરવા લાગ્યા. આંબલીની ડાળ ઉપર એક માણસખાઉ ચહેરો - લાલ આંખોવાળો પડછાયો દેખાયો અને તરત ભડકો થઈ ગયો. આંબલી સળગવા લાગી. મને તાવ ચઢી ગયો. અરધી રાત્રે બે Crocin લીધી.

અમે તા. ૨૫ નવેમ્બર, ૨૦૧૩ના દિવસે સવારે શામળાજી જવા રવાના થયા. પુરાણકાળમાં સાબરમતીનો આસપાસનો પ્રદેશ 'શ્રવભ' નામે ઓળખાતો. એ શ્રવભ પ્રદેશનું એક મહત્ત્વનું તીર્થધામ એટલે શામળાજી. શામળાજીનું પ્રાચીન નામ હરિશ્ચંદ્રપુરી કે રુદ્રગયા હશે એવું સ્કંધપુરાણના આધારે કહી શકાય. આ પ્રદેશમાં હરિશ્ચંદ્ર કે હરસેન નામનો રાજા હતો અને ઉદુમ્બર નામક ઋષિ હતા. એ ઉદુમ્બર ઋષિના વંશજો હાલ શામળાજીની આસપાસ મોડાસા, કપડવણજ, મહુધા, દાહોદ વગેરે સ્થળે વસે છે. શામળાજી પાસેના દેવની મોરી નામક સ્થળેથી ક્ષત્રપકાલીન સ્તૂપ, વિહાર જોવા મળ્યા છે. આ અવશેષો પરથી જણાય છે કે ક્ષાત્રપ કાલ દરમ્યાન આ પ્રદેશ બૌદ્ધ ધર્મનું કેન્દ્ર બન્યો હશે. કથિક વંશનો રુદ્રસેન રાજા તે વખતે રાજ્ય કરતો હશે. ત્યાંના ગુપ્તકાલીન શિલ્પો મળી આવ્યાં છે તેમાં મુખ્યત્વે ભીલડી સ્વરૂપે પાર્વતી, ચામુંડા, વૈષ્ણવી, વારાહી, આજ્ઞેયી, શિવ ઉપરાંત નંદી (હાલ અમદાવાદના એલ.ડી. ઇન્ડોલોજીના મ્યુઝિયમમાં સચવાયેલા છે.) મુખ્ય છે. ત્રિલોકીનાથ વિષ્ણુમંદિરમાં આવેલી શિવના ગણની ઊભી પ્રતિમા, વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની પ્રતિમા જોતાં જણાય છે

કે મૈત્રકકાલ દરમ્યાન શામળાજી ધર્મ અને કલાની દષ્ટિએ મહત્વનું કેન્દ્ર બન્યો હશે. ઉત્ખનન દરમ્યાન પ્રાચીન શિવાલયના અવશેષો મળી આવતાં એમ પણ જણાય છે કે શૈવ-માહેશ્વર સંપ્રદાય પણ ખૂબ ફેલાયેલો હશે.

શામળાજી અરવલ્લીની ગિરિમાળાઓ વચ્ચે રાજસ્થાનની બોર્ડર પર વસેલું, મેશ્વો નદીના કિનારે આવેલું રમણીય યાત્રાધામ છે. આદિવાસી વિસ્તારમાં આવેલું હોવાથી આ સ્થળને કાળિયા દેવ તરીકે પણ ઓળખ અપાય છે. અમે શામળાજી ગયા ત્યારે કાર્તિકી પૂનમનો મેળો ભરાયેલો હતો. ગુજરાતમાં તરણેતર, જૂનાગઢ, ભવનાથ, શામળાજી - આદિ મેળા વિશેષ પ્રચલિત અને પ્રાચીન છે. આદિવાસી પ્રજા માટે મેળો એ સંજીવની સમાન છે. પંદર દિવસ ચાલતો આ શામળાજીનો મેળો આ પ્રદેશનું નવલું નજરાણું છે. સાબરકાંઠા, ખેડા, પંચમહાલ, જિલ્લાઓના આદિવાસી ઉપરાંત ઉદયપુર, ડુંગરપુર, વાંસવાડા - આદિ સમીપવર્તી મેવાડના આદિવાસીઓ પણ ઢોલ-લેઝીમ-પાવો વગાડતાં વગાડતાં મેળામાં આવે છે. કાર્તિકી પૂનમ પહેલાં આદિવાસીઓનાં ટોળાં નાયતાં-ગાતાં, નૃત્ય કરતાં, નવાં વસ્ત્રો પહેરી આવે છે. પુરુષો ગળામાં ઢોલ લટકાવી, લટકતાં છોગાં રાખી, સ્ત્રીઓ આંગળીઓમાં ઘૂઘરીવાળી વીંટીઓ પહેરી, કાંડે કૂમતાળાં મોડિયાં, કાનમાં ફૂલો, છૂટી રંબ-બેરંગી ઓઢણીઓના છોડાને હિલ્લોળે પુરુષો સાથે નૃત્યમાં જોડાય છે. આ આદિવાસી સ્ત્રી-પુરુષના સંયુક્ત નૃત્યને જોવા હજારો લોકો મેળામાં આવે છે. અમે પણ આ મેળાનું નૃત્ય માણવા ઊભા રહ્યા. કાનમાં શબ્દો રણક્યા:

‘શામળાજીના મેળે રણઝમિયું ને પેંઝણિયું વાગે

હાલ્ય કટુરી હાલ્ય રે રણઝણિયું ને પેંઝણિયું વાગે.....’

એકસાથે ૫૦૦ જેટલાં યુવાન સ્ત્રી-પુરુષોને ઢોલ-લેજીમના તાલે ગાતાં-નાચતાં જોવાનો અમારો આ અનુભવ અપૂર્વ હતો. મેળામાં તન અને મન બંને નાયતાં હોય છે. મેળો રોજબરોજના ઘટમાળિયા જીવનથી દૂર લઈ જઈ પ્રાકૃતિક ઉત્સાહ-ઉલ્લાસ-આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. હાલો માનવિયું મેળે, ઈ રે મેળામાં મારો મનનો માનેલ છે. મન એની મેળે મળી જાય એ મેળામાં ગામડું ગાંડું બને. ગાડામાં બેસી આખું ઘર પચાસ - સો રૂપિયામાં તો જલસો જલસો કરી આવે. એ ચકરડી, એ ચકડોળ, એ ત્રાજવાં ત્રોફાવનાર, એ કાબુલી ચણાવાળો, એ પાવાવાળો, એ બંગડીવાળો, એ બુદ્ધિના બાલવાળો, એ છબીવાળો, એ ગરમાગરમ ચા-ભજીયાવાળો, એ મીઠાઈવાળો, એ રાસમંડળી, ને એ ભવાઈ.....

શામળાજીમાં મેશ્વી નદીને કિનારે ઉદ્દમ્બર ઋષિના આરે પૂર્વાભિમુખ આવેલું રણછોડજીનું મંદિર તેની સ્થાપત્યની દષ્ટિએ છઠ્ઠી સદીનું હોય તેમ લાગે છે. આ

મંદિરના ચોકમાંથી ઈ.સ.ની છઠ્ઠી સદીનું મનાતું એક વિશાળકાય નંદિનું સુંદર શિલ્પ મળી આવ્યું હતું જે હાલમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈમાં રાખવામાં આવેલ છે. મંદિરનો ઘણોખરો ભાગ ખંડિત થઈ ગયો છે. ગર્ભગૃહ અને શિખરનો ભાગ સચવાયેલ છે. ગર્ભગૃહમાં હાલમાં રણછોડજીની પ્રતિમાના નામે ઓળખાતી ચતુર્ભુજ ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુની સેવ્ય પ્રતિમા આવેલી છે. દેવના હાથમાં ડાબા હાથે નીચેથી લેતાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ છે. નીચે બે અનુચરો જોવામાં આવે છે. રણછોડજીની પ્રતિમાની આગળ એક વિશાળ શિવલિંગ આવેલું છે. જે આ મંદિર પ્રાચીન શિવાલય હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. રણછોડજી મંદિરનાં દર્શન કરી અમે મેશ્વો નદીના સામા કિનારા પર આવેલ હરિશ્ચંદ્રની ચોરી જોવા ગયા. આ ચોરી વિશે એવી લોકકથા છે કે રાજા હરિશ્ચંદ્રએ યજ્ઞ કર્યો હતો તેથી આ મંદિર હરિશ્ચંદ્રની ચોરીના નામે ઓળખાય છે. સ્થાનિક પ્રજા તેને મહાભારતના રાજા હરિશ્ચંદ્ર સાથે સાંકળે છે. પણ તે હકીકત સત્યથી વેગળી છે. સંભવ છે કે પરમારોના અમલ દરમ્યાન કોઈક સ્થાનિક હરિશ્ચંદ્ર કે હરસેન નામના રાજવીએ અહીં યજ્ઞ કર્યો હશે. અને તેની સાથે તે રાજવીનું નામ જોડાયું હશે.

દેવ ગદાધર નામે ઓળખાતું શામળાજીનું મુખ્ય મંદિર ઘણું જ વિશાળ છે. પંદરમી સદી પછી ગુજરાતમાં બંધાયેલ મંદિરોમાં આ એક સર્વોત્તમ મંદિર છે. મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થતાં તેમાં કેટલાંક ખંડિત શિલ્પોની જગ્યાએ નવાં શિલ્પો બેસાડવામાં આવેલ છે તેમ છતાં મંદિરનું પ્રાચીન સ્વરૂપ ઘણું જ વ્યવસ્થિત રીતે સચવાયેલું છે. મંદિર ઉત્તરાભિમુખ છે. ગર્ભગૃહમાંની વિષ્ણુની સેવ્ય પ્રતિમા મંદિરની મુખ્ય પ્રતિમા છે. કાળા આરસમાંથી બનાવેલ આ પ્રતિમા લગભગ ચારેક ફૂટ ઊંચી છે. ચતુર્ભુજ આ પ્રતિમાના જમણા ઉપલા હાથમાં ગદા અને જમણા નીચલા હાથમાં પદ્મ દર્શાવેલ છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે. ‘રૂપમંડન’ નામના શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથને આધારે આ પ્રતિમા ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુની હોવાનું જણાય છે. મંદિરને ચારે બાજુઓથી સુંદર શિલ્પોથી શણગારવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ શિલ્પોને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) ભૌમિતિક રૂપાંકનો (૨) કૂલવેલ આકૃતિઓ (૩) પ્રાણીઓનાં શિલ્પો (૪) માનવ-આકૃતિઓ (૫) દેવદેવીઓનાં શિલ્પો. આ સર્વ શિલ્પો મંદિરની દીવાલની બહારની બાજુએ સ્તંભો ઉપર, મંડપના પાટડા, ગર્ભગૃહ મંડપની દ્વારશાખો અને વિતાનમાં આવેલાં છે. સર્વ શિલ્પો ઉપસાવેલાં છે. મંદિરના પ્રવેશદ્વાર આગળ બે વિશાળ કદના હાથી મૂકવામાં આવેલ છે. શિલ્પો પ્રમાણસર અને નયનરમ્ય છે.

શામળાજીના મુખ્ય મંદિરના ઉત્તરાભિમુખ ડુંગર ઉપર ગંગાનંદપુરીનો આશ્રમ આવેલો છે. તેને દત્તાત્રેયની ટેકરી તરીકે પણ ઓળખે છે. ત્યાં એક સાધુ ધૂણી ધખાવીને બેઠા હતા. સામે ડમરું, ત્રિશૂળ અને માળા સામે અગ્નિ પ્રજ્વલિત હતો.

પન્નાસનસ્થ એ સાધુએ અમને સૌને આવકાર આપ્યો. સખત ઈડીમાં પણ સાધુએ માત્ર પોતડી જ પહેરી હતી. શરીર પર ભસ્મ અને કપાળ પર ત્રિપુંડ. અમારા સૌ માટે આદુવાળી ચા બનાવીને લાવ્યા. મારી પત્ની અને દીકરા હાર્દિક માટે ઉકાળો પણ બનાવ્યો. એમના ચહેરા પરનું સ્મિત ભુલાય એવું નથી. એમણે સહજતાથી પૂછ્યું : ‘ભોજનમેં કાલી રોટી સફેદ દાલ ખાઓગે.’ અમે કંઈ સમજ્યા નહીં. હું બોલ્યો : અમે શામળાજી મંદિરમાં ભોજન કરી લેશું. પરંતુ સાધુ માન્યા નહિ અને અમારા સૌ માટે બે કલાકમાં માલપૂડા, કાલી રોટી અને સફેદ દાલ (દૂધપાક) બનાવી પ્રેમથી ભોજન કરાવ્યું. માલપૂડાની સોડમ આખા જંગલમાં પ્રસરી ગઈ હતી. પાનના પતરાળામાં માલપૂડા અને પરિયામાં દૂધપાક ધરાઈને ખાધું બધાએ. સાધુના હાથમાં દક્ષિણા આપવા ગયા તો બોલ્યા : ભોજન કરાનેવાલા - કરનેવાલા ભિન્ન નહીં હૈ, સબ એક બ્રહ્મ હૈ, બ્રહ્માર્પણ, બ્રહ્મહવિ, બ્રાહ્મગૌ, બ્રહ્મણા દુજય, બ્રહ્મવૈતેન ગન્તવ્યમ્, મૂલ સર્વાધિનામ્. સાધુની સ્નેહ ભીતરની આંખો હંમેશાં યાદ રહેશે.

મેશ્વો અને પીંગા નદીના સંગમ આગળ પ્રેતશલ્યા અથવા નાગધરાના નામે ઓળખાતું સ્થળ આ પ્રદેશનું એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન છે. તેનું મહત્ત્વ અહીંની સ્થાનિક પ્રજા તથા આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાં વસતી પ્રજામાં ઘણું છે. લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે આ સ્થળે સ્નાન કરવાથી ભૂતપ્રેતના વળગાડમાંથી મુક્ત થવાય છે. આથી દૂર દૂરથી ભૂતપ્રેતના વળગાડથી હેરાન થતા લોકો અહીં સ્નાન કરવા આવે છે. અહીં આવનાર પ્રવાસીઓ અન્ય જોવાલાયક સ્થળોની સાથે સાથે આ સ્થળોની પણ મુલાકાત લે છે એમ જણાવતાં અમે પણ તે સ્થળ જોવા ગયા. જેમાં કરામ્બુ તળાવ મંદિરથી લગભગ એક કિ.મી. દૂર ઉત્તર બાજુએ ઉદેપુર જવાના ધોરી માર્ગને અડીને આવેલું છે. હાલમાં સ્થાનિક પ્રજા તેને કરમાબાઈના તળાવના નામે ઓળખે છે. ‘ગદાધર-મહાત્મ્ય’ નામના ગ્રંથમાં આ સ્થળને કરામ્બુ-તીર્થ તરીકે ઓળખાવેલ છે. યજ્ઞ વખતે બ્રહ્માએ ઋષિમુનિઓના હાથ ધોતાં ઉત્પન્ન થયેલા પાણીના પવિત્ર પ્રવાહમાંથી આ સ્થળ ઉદ્ભવ્યું અને તેથી તેનું નામ કરામ્બુ તીર્થ પડ્યું.

શામળાજી અને ઝાંઝરી વાવની મીઠી યાદો લઈને તા. ૨૬ નવેમ્બર સવારે અમે પાછા મુંબઈ તરફ જવા રવાના થયા. ત્યાં અમને બીજા એક ઐતિહાસિક સ્થળ ‘પોળો’ના જંગલ વિશે જાણવા મળ્યું કે તે પણ જોવાલાયક છે. પણ બીજી કોઈ વાર.....

અભ્યાસ

સંદ્ધિગ્ધતા-પ્રધાન કવિતાનો આસ્વાદ

અને ઉચિત અનુવાદ : એક પડકાર* | પ્રદીપ ખાંડવાળા

કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે કે અન્ય વિકસિત ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓનો અનુવાદ વાચકોને ઉપલબ્ધ થાય. આનાથી ઉત્તમ સાહિત્યનું સર્જન કેવું હોઈ શકે એનો ખ્યાલ વધુ સ્પષ્ટ બને. અનુવાદ જેટલો અસરકારક તેટલો એનો સાહિત્યપ્રેમીઓ પર વધુ પ્રભાવ. સંદ્ધિગ્ધતાપ્રધાન આધુનિક કવિતાના આસ્વાદ અનુવાદમાં અધિક પડકાર રહેલો છે. આવી કવિતાના અનુવાદમાં વાદ-વિવાદની ઘણી શક્યતાઓ ઊભી થાય છે.

આધુનિક સંદ્ધિગ્ધતાપ્રધાન કવિતાના અનુવાદમાં વાદ-વિવાદની શક્યતા

આધુનિક કવિતાપદાર્થ જ એવો છે કે એના અનુવાદમાં વાદ-વિવાદ ઉદ્ભવવાની પૂરી શક્યતા છે. આધુનિક કવિતા ઘણી વાર સંદ્ધિગ્ધતાપ્રધાન હોય છે. એમાં ગૂઢાર્થ હોય છે. કવિ વિરોધાભાસો પણ ઘણી વાર વાપરતો હોય છે. અચીલાચાલુ વિચારો પણ ઘણી વાર જોવા મળે છે. રચનાના વિષયમાં પણ ઘણું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આવી કવિતામાં એક જ અર્થઘટન ઘણી વાર શક્ય નથી બનતું. અનેક અર્થો કવિતામાં સૂચવાયા હોઈ શકે છે અથવા તો કાવ્યમાંથી તારવી શકાય છે. અનુવાદકને માટે આ પડકારરૂપ છે. માત્ર શબ્દશઃ અનુવાદ કાવ્યના અર્થ અને રૂપવ્યાપને નથી રજૂ કરી શકતો. અનુવાદકનું અર્થઘટન બીજા અનુવાદકોથી ભિન્ન હોઈ શકે. આને લીધે અનુવાદની યોગ્યતા પર વાદ-વિવાદ થવાની શક્યતા વધી જાય છે. એટલા માટે કોઈએ કહ્યું છે કે આવી કવિતાના જેટલા અનુવાદ થઈ શકે એટલું સારું જેથી વાચક કાવ્યને જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી માણી શકે.

અનિલ જોશીના એક કાવ્યની પહેલી બે પંક્તિઓ આ વાતના ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કરું છું. કાવ્યનું શીર્ષક છે ‘કીડીએ ખોંખારો ખાધો’ અને પંક્તિઓ છે : ‘કાઉં કાઉં કાગડાથી ખીચોખીચ લીમડામાં કીડીએ ખોંખારો ખાધો / તમને નથી ને કાઉં વાંધો ? // માખીએ મધપૂડા છોડી દીધા ને હજી આંખ આડા કાન કરે સંત ? /

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં બીજી જાન્યુઆરી ૨૦૧૫ના દિને આપેલ મારા જયંતી મ. દલાલ વ્યાખ્યાન ‘સર્જકતા અને અનુદિત કવિતા’ને અંશતઃ આધારિત

લીમડા ઉપરથી ઊતરતી કીડીનો ગુંદરના ટીપામાં અંત ? / ખરી જતાં પાંદડાંને ફરી પાછા ડાળીએ ગુંદરથી જાવ હવે સાંધો / કાઉ કાઉ...'. કાવ્યનું વૈચિત્ર્ય માણવા જેવું છે. કીડી માણસની જેમ ખોંખારો ખાય છે જાણે કે કોઈનું ધ્યાન ન ખેંચવું હોય ! કોઈ વિપત્તિને કારણ માખીઓ મધપૂડો છોડીને ચાલી ગઈ અને સંત આ ઘટના અને એની પાછળની વેદનાને અદીટી કરી નાખે છે. પછી ગુંદરની વાત આવે અને કાવ્યમાં એ ગુંદરમાં કીડીના ડૂબી મરવાનો નિર્દેશ છે ! અને કવિનો વાચકને નિર્દેશ છે કે ખરી જતાં પાંદડાંને ડાળીએ ફરી પાછા ગુંદરથી સાંધો ! તો કાગડા, લીમડો, કીડી, ગુંદર, સંત અને ખરી જતાં પાનનો શો સંબંધ ? ભાષા સાંકેતિક છે અને એનું અર્થઘટન આવશ્યક બની જાય છે. પણ એક જ અર્થઘટન શક્ય નથી. કીડી વગેરે શેનાં પ્રતીક છે એનું અનુમાન કર્યા પછી જ અર્થઘટન શક્ય બને છે અને આ બધાં શેનાં પ્રતીક છે એને વિશે વિવાદ રહેવાનો. આવી કવિતાનાં અનેક અર્થઘટનો થઈ શકતાં હોય તો બાપડા અનુવાદકે શું કરવું ? આ બે પંક્તિઓનો અંગ્રેજીમાંનો મારો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

An ant cleared its throat in a neem tree swarming with
raucous crows —

you do not, do you, object to this ?

Abandoned have bees their hives – and the saint remains
oblivious ?

The ant descending from the neem tree – in a drop of gum
drowns ?

Now, go and stick with gum the falling leaves again to the
branches.

An ant cleared its throat in a neem tree swarming with
raucous crows you do not, do you, object to this ?

ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજીમાં કે અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં આવી કવિતાનો અનુવાદ કરવો હોય તો શબ્દશઃ અનુવાદ કવિતાની દૃષ્ટિએ ઘણી વાર મોળો પડી જતો હોય છે. એટલે અનુવાદકને માટે અમુક અંશે છૂટછાટ લેવી લગભગ ફરજિયાત બની જતી હોય છે જેથી અનુવાદ માત્ર અનુવાદ ન રહેતાં કાવ્ય તરીકે માણી શકાય. મારા જ અનુવાદનો દાખલો આપું. સદાશિવ વ્યાસનું કાવ્ય આ પ્રમાણે છે : 'તમે જેને / કાફલો કહો છો / એ તો ખરેખર – / ભૂલા પડેલા / માણસોનું ટોળું છે.' આનો શબ્દશઃ અનુવાદ આ પ્રમાણે થાય : Those you say / is a group of people

traveling together is / in reality / a group of persons / who have lost their way. મારો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : A caravan afoot / you thought / is a mob in fact / of the lost.

કોઈ જરૂર પ્રશ્ન કરી શકે કે ટોળાનો અનુવાદ મેં ‘mob’ કેમ કર્યો, group, congregation, કે horde કેમ નહીં. મારો જવાબ છે કે મારે ભૂલા પડી ગયેલા લોકનો ઉદ્દેગ અને રોષ બતાવવો હતો એ ‘mob’થી વધુ ઉચિત રીતે દર્શાવી શકાતો હતો, નહીં કે ‘group, congregation કે horde’ શબ્દો વડે. બહુરૂપી અનુવાદની શક્યતાનો એક દાખલો આપું. સુરેશ દલાલનું ટૂંકું કાવ્ય લઈએ. શીર્ષક છે ‘વૃક્ષ’. કાવ્ય આ પ્રમાણે છે : ‘ફૂલપાન ખરી જાય / એની રાહ જોતું / હું એક વૃક્ષ. / બધો જ ભાર હળવો થાય / પછી મારી નગ્ન ડાળીઓમાં / આકાશ વીંટળાય.’

આ કાવ્યમાં વૃક્ષ સાંકેતિક શબ્દ છે. વૃક્ષ શબ્દ ધ્યાનમાં આવે એટલે આપણા મનમાં લીલોતરીનું ચિત્ર ઊપસી આવે. આવી લીલોતરીનું શું અર્થઘટન કરીશું ? પ્રકૃતિનો વૈભવ ? કે આપણો સંસાર ? કવિએ પાનખરનાં વૃક્ષની સ્થિતિ આવકારી છે. આવો વિપરીત વિચાર શા કારણે ? કારણ કે એવી સ્થિતિમાં જ આકાશ નીચે નમીને ડાળીઓને વીંટળાઈ શકે. આવું વીંટળાવું કવિ કેમ પસંદ કરે છે ? કવિને મન આકાશ એટલે શું છે ? પૃથ્વી પરની ભૂરી છત્રી ? શૂન્ય ? વિશાળતા ? કે અબાધિત વિસ્તાર જે વિશ્વ અને સર્જનહારનું સૂચક છે ? તો શું ભૂરી છત્રી કે શૂન્યને કે વિશાળતાને હાંસલ કરવા નગ્ન થઈ જવું ? કે સર્જનહારને હાંસલ કરવા નગ્ન થઈ જવું પડે, આપણા બધા સંસ્કાર અને વૃત્તિઓને ત્યજવી પડે અને ખુલ્લે હાથે દેવી તત્ત્વને આવકારવું પડે ? આવી જાતની ઊર્ધ્વ સ્થિતિને ઇચ્છતું આ કાવ્ય છે ? આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ કાવ્યમાં જુદાં જુદાં અર્થઘટનો થઈ શકે છે. અનુવાદકે આ બધાં અર્થઘટનોમાંથી એકને પ્રધાન સ્વરૂપ આપવાનું હોય છે. કોઈ બીજો અનુવાદક જરૂર અન્ય અર્થઘટનને અપનાવી શકે છે. એક જ અર્થઘટનને સાચું ન કહી શકાય. આવા વૈવિધ્યને લઈને આધુનિક કવિતા આસ્વાદ્ય થઈ શકે છે અને એનો અનુવાદ પણ. આ જ કાવ્યનાં અંગ્રેજીમાં ચારેક અનુવાદ જોઈએ. અનુવાદકે સાંકેતિક શબ્દોનું શું અર્થઘટન કર્યું છે એના પર અનુવાદ નિર્ભર થાય છે. પહેલો અનુવાદ આ પ્રમાણે હોઈ શકે : I am a tree awaiting the fall / of my leaves and flowers. / The blue yonder will encircle / my bare branches / when the entire weight is shed. આ અનુવાદમાં આકાશનું ભૂરું હોવું અને મનુષ્યના મનના ભાર પર અનુવાદકે ભાર મૂક્યો છે.

બીજો અનુવાદ, જેમાં અનુવાદક આકાશની શૂન્યતા પર અન્ મનુષ્યની અંદરના

ખીચડા પર ભાર મૂકે છે એ કેવું હોઈ શકે એ જોઈએ : I am a tree awaiting the fall / of my leaves and flowers. / The empty sky will encircle / my bare branches / when all the inner hang-ups are shed.

ત્રીજા અનુવાદમાં અનુવાદક આકાશની વિશાળતા અને મનુષ્યની વામનતા પર ભાર મૂકી અનુવાદ કરી શકે છે. એ આ પ્રમાણે હોઈ શકે : I am a tree awaiting the fall / of my leaves and flowers. / The vast yonder will encircle / my twigs / when their burden is shed.

ચોથા અનુવાદમાં અનુવાદક આધ્યાત્મિક વલણ અપનાવી અનુવાદ કરી શકે : I am a tree awaiting the fall / of my leaves and flowers. / Sky's infinite grace will descend to encircle / my branches / when their entire foliage is shed.

મારો અનુવાદ છે : I am a tree awaiting / the fall of foliage and flowers. / When the entire overhang is gone / then may the sky envelope / my shorn branches !

અનુવાદનો અનુવાદ

જ્યારે અનુવાદક મૂળ ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં થયેલા અનુવાદનો અનુવાદ કરતો હોય છે, અને ખાસ તો સંદિગ્ધપ્રધાન કૃતિઓનો, ત્યારે બીજી સમસ્યા સામે આવે છે. મૂળ કૃતિના અનુવાદનો અનુવાદ કેટલો ભરોસાપાત્ર છે એ નક્કી કરવાની આ સમસ્યા છે. આપણો ઉદ્દેશ જો હોય કે ન માત્ર બ્રિટનનું કે અમેરિકાનું પણ જગતનું ઉત્તમ સાહિત્ય આપણા વાચકોને ઉપલબ્ધ થાય તો અનુવાદના અનુવાદ અનિવાર્ય બને છે. જ્યારે હું ૧૨મી સદીના કર્ણાટકના વીરશૈવોના કાવ્યનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરતો હતો ત્યારે આ સમસ્યા મારે ઝીલવી પડી હતી. કન્નડ તો આવડે નહીં, એટલે મારે આ કાવ્યોના અંગ્રેજીમાં થયેલા અનુવાદોનો સહારો લેવો પડ્યો હતો. મારી પાસે અંગ્રેજીમાં થયેલા અનુવાદના બે સંગ્રહો હતા. એક સંગ્રહ એ. કે. રામાનુજન-રચિત હતો અને બીજો હતો રોવેના હિલ અને પ્રભુશંકરનો. કોનો અનુવાદ મૂળ કવિતાને વધુ સંનિષ્ઠ હતો એ નક્કી કરવાનું આવ્યું. આ અનિવાર્ય બન્યું કારણ કે લગભગ દરેક કાવ્યના અનુવાદમાં તફાવત હતો અને ક્યારેક ક્યારેક તો બહુ મોટો. એક દાખલો આપું. એક કાવ્યની એક પંક્તિનો રામાનુજનનો અનુવાદ આ પ્રમાણે હતો :

'Space drowns, / infinity gives it suck / form her breast'
- જેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થાય 'અવકાશ ઝોલાં ખાય છે / અનંતતા એને સ્તનપાન કરાવે છે'.

હિલ અને પ્રભુશંકરનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ હતો : ‘When the void felt tired / loneliness gave it suck’ એટલે કે ‘જ્યારે શૂન્યને થાક લાગ્યો / ત્યારે એકલતાએ એને સ્તનપાન કરાવ્યું’.

આ બંને અનુવાદોમાં ઘણું અંતર છે. એકમાં વાત વર્તમાન કાળમાં બને છે તો બીજામાં ભૂતકાળમાં. એકમાં અવકાશ ઝોલાં ખાય છે તો બીજામાં શૂન્ય થાકી ગયેલું છે. એકમાં અનંતતા સ્તનપાન કરાવે છે, તો બીજામાં એકલતા. તો કયો અનુવાદ અપનાવવો ? આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા મારે એક કન્નડભાષીનો સહારો લેવો પડ્યો હતો. એમની પાસે મેં મૂળ કન્નડમાંથી અંગ્રેજીમાં શબ્દશઃ અનુવાદ કરાવ્યો. એ પછી ગુજરાતીમાં મારો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો :

‘શૂન્ય ભૂખથી કણસ્યું / ને અનંતતાએ સ્તનપાન કરાવ્યું’.

આવી સમસ્યાઓનો સામનો મુશ્કેલ છે, પણ જો અનુવાદના કાર્યમાં સક્ષમ ટીમનો ઉપયોગ કરાય તો મારા અનુભવ પ્રમાણે મુશ્કેલીઓ ઓછી થાય. આ વલણ મેં Beyond the Beaten track : Offbeat poems from Gujarat’માંના ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી અનુવાદો કરતાં અપનાવ્યું હતું. દરેક કાવ્ય માટે મારા કામચલાઉ અનુવાદ પછી સહૃદયી કવિઓની એક ટીમ સાથે અમે અનુવાદને તપાસી જતા. આ ટીમમાં ત્રણ કવિઓ હતા – લીનાબહેન ત્રિવેદી, રાજેન્દ્ર પટેલ અને હસમુખ રાવળ. ટીમની હાજરીમાં દરેક કાવ્ય મૂળ ગુજરાતીમાં વંચાતું; પછી દરેક પંક્તિ મૂળ ગુજરાતીમાં વંચાતી અને પછી વંચાતો એ પંક્તિનો અંગ્રેજીમાંનો મારો કામચલાઉ અનુવાદ. સુધારા-વધારા પછી કાવ્યનો અનુવાદ પાસ થતો. આ અનુવાદ કાવ્યના લેખકને, જો હયાત હોય તો, સૂચનો માટે વંચાવાતો, અને સંમતિ અને એમનાં સૂચનોને ધ્યાનમાં લીધા પછી જ પુસ્તકમાં એનો સમાવેશ થતો. આવી પ્રક્રિયાથી અનુવાદની પ્રમાણભૂતતા અને અનુવાદની ગુણવત્તા વધ્યા હોય એવું મને લાગે છે.

અનુવાદના પ્રકાર

જુદા જુદા પ્રકારના અનુવાદો શક્ય છે. હું અહીં અનુવાદના છ મોડેલો પ્રસ્તુત કરું છું. એમાંથી કોઈ એક મને શ્રેષ્ઠ નથી લાગ્યું. દરેકનું ઔચિત્ય સંજોગો પર નિર્ભર છે. કયું મોડેલ અનુવાદક વાપરે છે એ ભાષાઓ કેટલી સમીપની છે, અનુવાદકના સાહિત્યિક અભિગમ પર, કયા પ્રકારના વાચકને લક્ષમાં રાખીને અનુવાદ થઈ રહ્યો છે અને અનુવાદનું વાચક માટે અન્ય માહિતી દ્વારા મૂલ્યવર્ધન કરવાના અનુવાદકના અભિગમ પર નિર્ભર છે. કેટલાકનું માનવું છે કે ભાષાઓની ભિન્નતાઓ અને ખાસિયતો જોતાં અનુવાદ શક્ય જ નથી, અથવા શક્ય છે તો સત્યનિષ્ઠ તો નથી.

જ. તો એની સામે અનુવાદોની વિપુલતા અને મહત્વ આપણી સામે મોજૂદ છે. ટાગોરનું ‘ગીતાંજલી’ અનૂદિત ન થયું હોત તો ટાગોરને નોબેલ પુરસ્કાર ન સાંપડ્યો હોત. આપણને ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાંની સાહિત્યિક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે તો એનો યશ અનુવાદને જાય છે. જ્યાં સુધી સત્યનિષ્ઠતાનો મુદ્દો છે તો કહેવું પડે કે સાહિત્યિક કૃતિમાં સત્ય જુદે જુદે સ્તરે સાંપડે છે. જો કોઈ કવિ કહે કે ‘પ્રારબ્ધ સુકાઈને રેત બની ગયું છે’ તો એ વાક્યનું સત્ય એના પરોક્ષ અર્થમાં તો નથી જ - પ્રારબ્ધ તે કંઈ સુકાઈ અને રેત જેવું બની શકે ? સત્ય તો એના ગૂઢાર્થમાં છુપાયેલું છે. અંગ્રેજીમાંનો શબ્દશ: અનુવાદ ‘Fate has dried out and become sand’ કઢંગો લાગે. આવો અનુવાદ સંતોષકારક નથી. સાંકેતિક ભાષાનો શબ્દશ: અનુવાદ ઘણી વાર સાહિત્યિક સત્યને છુપાવતો હોય છે. સત્ય સુધી પહોંચવા અનુવાદકે કલ્પનાનો અને પોતાની અંગત કાવ્યસૂઝનો સહારો અનિવાર્યપણે લેવો પડે છે. કદાચ ‘Fate has crumbled into sand’ વધારે સત્યનિષ્ઠ અને રોચક લાગે.

સૌથી આદર્શરૂપ મનાતું હોય તો એ છે શબ્દશ: અનુવાદનું મોડેલ. ભાષાઓ બહુ સમીપની હોય, જેમ કે ગુજરાતી અને હિંદી કે મરાઠી, તો શબ્દશ: અનુવાદ રોચક લાગવાની શક્યતા ખરી. દાખલા તરીકે સુરેશ દલાલનું એક લીટીવાળું કાવ્ય લઈએ : ‘મને ઘૂઘવતા જલે ખડકનું પ્રભુ ! મૌન દો !’ હિંદીમાં આનો શબ્દશ: અનુવાદ આમ થઈ શકે : ‘મુઝે ઘુઘવાહટ કરતે જલ પર ચટ્ટાનકા પ્રભુ ! મૌન દો !’ પણ ભાષાઓ બહુ જુદી હોય, જેમ કે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી, તો શબ્દશ: અનુવાદ અરુચિ પેદા કરી શકે. આ જ કાવ્યનો અંગ્રેજીમાં શબ્દશ: અનુવાદ આ પ્રમાણે થઈ શકે : ‘To me on roaring waters O Lord ! Give rock’s silence !’

ભાષાની આવી મોટી ભિન્નતા હોય તો બીજું મોડેલ વાપરવું પડે, જે સમાનતાલક્ષી અનુવાદનું એટલે કે equivalenceનું મોડેલ છે. આ મોડેલમાં અનુવાદક અનુવાદમાં સ્વાભાવિકતા લાવવાનો પ્રયાસ કરતો હોય છે. ઉપરાંત, અનુદિત કૃતિના વાચકને એવો અનુભવ કરાવવાનો યત્ન કરતો હોય છે જે મૂળ કૃતિના વાંચનારને થાય. આ મોડેલ વાપરીએ તો સુરેશ દલાલના કાવ્યનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ આ પ્રમાણે થઈ શકે :

‘Grant me O Lord ! The silence of the rock / amidst the raging waters !’

સમાનતાલક્ષી અનુવાદ મધ્યમમાર્ગી મોડેલ છે. એનો વપરાશ જ્યારે અનૂદિત ભાષામાં મૂળ ભાષામાંના શબ્દો કે કહેવતો કે રૂઢ પર્યાયો ન મળી આવે કે વાક્યરચના બહુ ભિન્ન હોય કે કાવ્યમાં સંદિગ્ધતા બહુ હોય ત્યારે સમાનતાથી કરવો પડે છે.

અનુવાદનો મુખ્ય હેતુ મૂળ કાવ્યનું હાર્દ અને એની રોચકતા અનૂદિત કાવ્યમાં પ્રગટ કરવાનું બની જાય છે. આને માટે મૂળ કાવ્યની ભાષાની અભિવ્યક્તિની લાક્ષણિકતા એટલે કે indiom કે rhythm સાથે થોડી બાંધછોડ કરવી પડે તો એનો બાધ નહીં.

ત્રીજું મોડેલ છે અનુસર્જનનું (trans-creation). આમાં મૂળ કૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને અનુવાદક સર્જક બની જતો હોય છે. અનુવાદ સ્વતંત્ર સર્જન જેવો લાગે. કાર્ડિનલ ન્યુમેન રચિત એક hymnની પહેલી લીટી છે ‘Lead kindly light lead Thou me on’. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ એ લીટીનું અનુસર્જન કર્યું છે : ‘ગ્રેમલ જ્યોતિ તારો દાખવી મુજ જીવનપંથ ઉજાળ’. અનુવાદકનો આશય માત્ર અનુવાદ કરવાનો નથી હોતો પણ મૂળ કૃતિને આધારિત સર્જનનો હોય છે.

ચોથા મોડેલમાં અનુવાદ કોઈ એક પ્રકારના વાચકને ધ્યાનમાં રાખીને કરાયો હોય છે. સામાન્ય વાચક માટે કરાયો હોય તો ભાષા સરળ રખાતી હોય છે. સાક્ષરલક્ષી અનુવાદ હોય તો અનુવાદની ભાષા અતિ-શિષ્ટ બની શકે. ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાના કવિ રિલ્કે-રચિત ‘ડુઈનો એલેજીઅ’ના અતિ-શિષ્ટ અનુવાદમાંથી એક પંક્તિનો દાખલો તાંકું છે : ‘ઓ, આપણાં રક્ત-અંતર્ગત નેપ્યુન, / ઓ, એનું દારુણ ત્રિશૂળ ! / ઓ, શંખમાંથી એના વક્ષનો ઉદ્દિગ્ન ઉદ્દઘોષ ! સાંભળો, રાત્રિ કેવી વિસ્તરે છે શૂન્ય પોલાણે, / ઓ તારકો, પ્રિયનો ઉલ્લાસ પ્રેયસીના મુખ પર / શું તમારી કનેથી નથી ઉચ્છલતો ? / પ્રિયનો પ્રેયસીના શુચિમુખે તરવરતો અંતરંગ આલોક / શું શુચિતારકથી નથી અવતર્યો ?’ એ જ પંક્તિનો મારો અનુવાદ મારા જેવા સાહિત્યરસિકોને ધ્યાનમાં રાખીને કરાયો હતો. એ આ પ્રમાણે છે : ‘... આપણાં રુધિર મહીનો / આ દારુણ ત્રિશૂલધારી વરુણ ! / ઓહ ! શંખના વળમાંથી ઊપડતા એના / ઉચ્છ્વાસના કેવા ઘેરા સપાટ ! / સાંભળો રાત્રિને, પોતાને જ પોલી બનાવતા. / ઓ તારાઓ / તમારામાંથી જ પ્રેરિત થઈ નથી / પ્રિયા-મુખને નિરખવાની પ્રેમીની ઉલ્કટતા ? / પવિત્રતમ નક્ષત્રોમાંથી જ શું નથી જન્મી / પ્રિયાવદનનાં નિષ્પાપ લક્ષણોની / પ્રેમીની ઘૂંપી સૂઝ ?’

પાંચમું મોડેલ છે અનુવાદનું મૂલ્ય કૃતિ-સંબંધિત માહિતીથી વાચકને માટે વધારવાનું. આ માહિતી જુદા જુદા પ્રકારની હોઈ શકે : જેની કૃતિનો અનુવાદ થયો છે એને વિશે માહિતી; કૃતિ વિશે માહિતી; જે સંદર્ભમાં કૃતિ રચાઈ હતી એને વિશે માહિતી; કૃતિનું રસદર્શન કે એની વિશિષ્ટતા પર ટિપ્પણી વગેરે.

છઠ્ઠું મોડેલ છે અનુવાદની રીતનો - એક જ વ્યક્તિનો પ્રયાસ કે ટીમનો પ્રયાસ ? જ્યારે એક જ વ્યક્તિ અનુવાદક હોય છે ત્યારે અનુવાદમાં વ્યક્તિગત પસંદગી-નાપસંદગી વિશેષ ભાગ ભજવી શકે. સંદિગ્ધ કૃતિ હોય કે એવી કૃતિ હોય જેમાં અનેક અર્થઘટનો સંભવિત હોય તો અર્થઘટનમાં આત્મલક્ષિતા એટલે કે subjectivity

વધુ જોવા મળે. અનુવાદમાં અનુવાદક બીજાની મદદ લેતો હોય કે અનુવાદ કરવાનો પ્રયાસ એક ટીમ કરે તો કેટલેક અંશે વિચારવિમર્શ દ્વારા આત્મલક્ષિતા ઓછી થઈ શકે. આ મોડેલ મેં આગળ જણાવ્યા મુજબ Beyond the Beaten Track : Offbeat Poems from Gujarat પુસ્તકને રચવા માટે વાપર્યું હતું જેમાં બસોથી અધિક ગુજરાતી કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસ્તુત કર્યા છે.

એક જ કૃતિમાં અનેક મોડેલ વાપરી શકાય ? કૃતિમાં જ્યાં જ્યાં શબ્દશઃ અનુવાદ અનુકૂળ હોય ત્યાં પહેલું મોડેલ વાપરી શકાય. જ્યાં શબ્દશઃ અનુવાદ કૃત્રિમ લાગે ત્યાં બીજું મોડેલ વાપરી શકાય. જ્યારે અનુવાદક કોઈ ખાસ વાચકવર્ગને ધ્યાનમાં રાખી અનુવાદ કરતો હોય તો ચોથું મોડેલ ઉપયોગી નીવડે. જો કૃતિ અને કર્તા સંબંધી માહિતી કૃતિને વધુ રસપૂર્ણ બનાવે કે એનું મહત્ત્વ વાચક માટે વધારી શકે તો પાંચમું મોડેલ કામ આવી શકે. જ્યાં કૃતિમાં એટલી સંદિગ્ધતા હોય કે એની પંક્તિઓનાં ઘણાં અર્થઘટનો સંભવિત હોય તો છઠ્ઠું મોડેલ કામ આવી શકે. કોઈને લાગે કે આ તો ખીચડો થયો. પણ એવું નથી. આ મોડેલોનો ઉપયોગ ઔચિત્યની સભાનતા અને ઊંડી કાવ્યસૂત્ર માંગી લે છે. આ રીતે અનુવાદમાં સર્જકતા શક્ય બને છે અને અનુવાદ પાંત્રિકતાને અતિક્રમી જઈ સર્જનાત્મક બની શકે છે.

સમાપન

આ લેખમાં મેં સંદિગ્ધ કવિતાના અનુવાદને લગતા થોડાક મુદ્દા રજૂ કર્યા છે. એક મુદ્દો એ છે કે આધુનિક કવિતામાં સંદિગ્ધતાને લીધે એકથી વધુ અર્થઘટનો શક્ય બને છે અને એને લીધે કૃતિનો અનુવાદ વિવાદાસ્પદ બની શકે છે. બીજો મુદ્દો એ છે કે સંદિગ્ધ કાવ્યના હાર્દને અને એની રસ-નિષ્પત્તિને અનુવાદમાં જાળવવા થોડેઘણે અંશે છૂટ લેવી જ પડે છે. શબ્દશઃ અનુવાદ ઘણી વાર આસ્વાદ્ય નથી લાગતો. ત્રીજો મુદ્દો છે કે અનુવાદ અંગેનાં છ મોડેલો વિચારી શકાય છે. શબ્દશઃ સિવાય અનુવાદનાં બીજા બે મોડેલો છે સમાનતાલક્ષી અને મુક્ત અનુવાદ. કઈ જાતની ભાષા અનુવાદમાં વાપરવી, અનુવાદનું મૂલ્યવર્ધન કઈ રીતે કરી શકાય અને અનુવાદ એક જણે કે ટીમે કરવો જોઈએ એને લગતાં બાકીનાં મોડેલો છે. સંદિગ્ધતાપ્રધાન કવિતાનો અનુવાદ એક કલા છે. મારે મત અનુવાદનો ધ્યેય છે ન માત્ર મૂળ કૃતિ તરફની સત્યનિષ્ઠતા, પણ એવો અનુવાદ જે અનૂદિત ભાષાના વાચકને એવો જ કાવ્યાનંદ બક્ષે જે મૂળ કાવ્યને વાંચતાં ઉત્પન્ન થતો હોય. આવી કવિતામાં કવિને જેટલો પરિશ્રમ કરવો પડે છે તેટલો જ પરિશ્રમ અનુવાદકને ભાગે આવે છે. આવી અનુવાદ કલા છે એટલે સર્જકતાની એમાં પૂરી ગુંજાશ છે. એ સર્જકતા લીલા બની જાય છે.

સંકટ : ઘટેલી ઘટનાનું વાસ્તવિક

દર્શન કરાવતી નવલકથા | પ્રફુલ્લ રાવલ

કાલ્પનિક 'નારણ મુખીની ચાલી'ને કેન્દ્રમાં રાખીને મોહન પરમારે વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને એકવીસમી સદીના આરંભકાળની દલિતોની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિને 'સંકટ' નવલકથામાં ઉજાગર કરી છે. એમાં વીતેલી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઘટેલા રામજન્મભૂમિ-વિવાદનો સંદર્ભ જોડાયેલો છે. એ સદીના મધ્યાહનકાળમાં જ ધીમે ધીમે અમદાવાદ શહેરમાં કાપડની મિલો બંધ થઈ છે અને પરિણામે નવી પેઢી માટે આજીવિકાનો પ્રશ્ન વિકરાળ થઈને ઊભો છે. આ પેઢીને અનેક પ્રશ્નો છે. વિકટ પરિસ્થિતિમાં ધીર-ગંભીર લોકો શાંત ચિત્તે વિચારીને, ક્યારેક સંઘર્ષ કરીને સ્વસ્થ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે, પુરુષાર્થ કરે છે. થોડી મથામણ કરે છે અને અન્ય લોકો પરિસ્થિતિથી ડઘાઈને ઇતર રસ્તે વળે છે. દાડૂ જેવી લતમાં ચડી જાય છે કે જુગારને કમાણીનું સાધન બનાવે છે.

આ નવલકથાનું પ્રાણરૂપ પાત્ર છે શાંતિલાલનું. બરાબર એમની સમાન્તર પાત્ર છે રમેશનું. રમેશમાં શાંતિલાલને શ્રદ્ધા છે. વિચારોની ભિન્નતા વચ્ચે પણ બંને એકબીજાના પૂરક છે. બંને સમાજના ઉત્કર્ષ માટે સતત ચિંતા સેવે છે. શાંતિલાલને સવર્ણોમાં ઓછી આસ્થા છે અને મુસ્લિમો સાથે સુમેળ રાખવાનું એમનું મનોવલણ છે. જ્યારે રમેશ રાજકીય ક્ષેત્રે જે નવું સાંપ્રદાયિક પરિબળ સક્રિય થયું છે તે તરફ ઝૂકેલો છે. એમાં એને અસ્મિતાનું દર્શન થયું છે. અલબત્ત, શાંતિલાલ પ્રત્યે એને અહોભાવ તો છે જ. નારણ મુખીની ચાલીમાં રહેતા દલિતોની આર્થિક-સામાજિક સમસ્યાનાં વિવિધ પાસાં નવલકથાકારે રસમય રીતે આલેખ્યાં છે. આમ તો આખી કથા સમસ્યાના ઉદ્ભવ અને ઉકેલનો આલેખ બની રહે છે. અભિવ્યક્તિથી કથા વાચકને જકડી રાખે છે. નવલકથાના નાયક શાંતિલાલ-રમેશ હોવા સાથે બીજી રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે અહીં નાયકથી વિશેષ તો પરિસ્થિતિ જ નાયક છે. એ દષ્ટિએ આ નવલકથા મોહન પરમારની કથાસર્જક પ્રતિભાનો અચ્છો પરિચય આપી રહે છે.

નવલકથાનો પ્રારંભ થાય છે 'શાંતિલાલ માસ્તરને આજે જંપવારો નહોતો' (પૃ. ૧) એ વાક્યથી. પછી શાંતિલાલ માસ્તરની મનોસ્થિતિને આમ વર્ણવી છે : એ વારી ઘડીયે એમની ઓરડીની ઓસરીમાં આઘાપાછા થતા હતા. પગે ખાલી ચઢી હોય તેમ પણ પછડાતા હતા. ઓરડી આગળથી પસાર થતા માણસોની સામે એ શંકાની નજરે જોવા લાગ્યા.' (પૃ. ૧) આ મનોમંથન વચ્ચે 'સાલુ, આમ કેમ થાય છે ?' એવો પ્રશ્ન પણ એમને થાય છે. શેના કારણે આમ થાય છે તે વિશે શાંતિલાલ

સ્પષ્ટ નહોતા. એ ઘડીએ જ એ સ્વપ્નને મમળાવવા લાગ્યા. ‘જાણે દાંત વચ્ચે કશું ચાવતા ન હોય !’ (પૃ. ૧) એ રીતે. વળી ‘આટલાં વર્ષોમાં આતું પહેલી વખત બન્યું’ (પૃ. ૧) હતું. ‘ચાલીના ભાવિ અંગે એમને શંકાકુશંકા થવા લાગી. કદી નહિ, ને આજે જ આમ કેમ ? આ ચાલી ઊભી કરનાર નારણ મુખી જાણે એમની સામે અટ્ટહાસ્ય વેરી રહ્યા હતા. ને જાણે કહેતા ન હોય કે ભૈ શાંતિ, તારી ચાલી સામે સંકટ તોળાઈ રહ્યું છે. હું તો ગયો. તું મારો વારસદાર છો. તું ચાલીનું ધ્યાન કેમ રાખતો નથી ? કાંક સમજ, નહિતર ચાલી રોળાઈ જતા વાર નહિ લાગે.’ (પૃ. ૧)

નારણ મુખીના આ આભાસી શબ્દો પછી શાંતિલાલની મનોવ્યથામાં ઉમેરો થાય છે. અહીં આ કથાકૃતિનાં બીજ પડેલાં છે. મોહન પરમારે મનોસંવાદ દ્વારા કથાની માંડણી કરી છે. આ પ્રયુક્તિ કથામાં હવે પછી બનનાર – થનાર ઘટનાનો સંકેત આપી રહે છે. નારણ મુખીનો આધાર લઈને કથાલેખકે ચાલીમાં રહેતા દલિત સમાજ પર આવનાર સંકટની વાત માંડી છે. નવલકથાના પ્રારંભે શાંતિલાલના મન પર નારણ મુખીની વાત જ હાવી થઈ ગઈ. એમને થયું, ‘ખરેખર, ચાલી માથે સંકટ આવી રહ્યું છે ? કેવું સંકટ ?’ (પૃ. ૨) અનેક પ્રશ્નોની ‘પ્રસ્તાવ’ એમના પર પડી અને એ જ પ્રશ્નો પર વિચારતાં એમને ‘તાળો’ મળવા લાગ્યો. ‘બધું સમુંસૂતરું તો નહોતું.’ (પૃ. ૨) આ વિચાર સાથે શાંતિલાલ પોતાના ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા. એમને શામળને ત્યાં જવું હતું પરન્તુ એ રમેશને ત્યાં ગયા. એ જ એમનો આધાર હતો. મનની અવઢવને એની આગળ ઠાલવીને કશોક ઉપાય શોધવાનો ખ્યાલ એમને હતો, પરંતુ રમેશ ન મળતાં શામળને ત્યાં જવા વળ્યા ત્યારે સામે જ રમેશ મળ્યો અને ‘રમેશને જોઈને મનમાં વલવલતો અજંપો હેઠો બેઠો.’ (પૃ. ૪) અને એમણે રમેશને કહ્યું, ‘તારા ઘરે જઈને આવ્યો.’ (પૃ. ૪) પછી બંને જેઠીના ઘરના ઓટલે બેઠા અને રમેશે શાંતિલાલને લાગવું પૂછી લીધું : ‘આ ગરીબ માણસનું શું કામ પડ્યું ?’ (પૃ. ૫) ત્યારે શાંતિલાલે કહ્યું, ‘તું ગરીબ નથી, તવંગર છે. પૈસેટકે નહિ, પણ શિક્ષણથી. તારી એ મૂડી પર તો તું જગ જીતી લેવાનો. બહાર તો મોટો થઈને ફરે છે પણ ઘરમાં...’ (પૃ. ૫) અધૂરા છોડી દીધેલા વિધાનથી રમેશને થયેલા આશ્ચર્ય પછીનું શાંતિલાલનું વિધાન છે : ‘તું ચૂપ કેમ બેઠો છે. તને તો માત્ર તારી પ્રગતિની જ પડી છે ? ચાલી ભલે ને ખાડામાં પડે...’ (પૃ. ૫)

કંઈક રોષમાં શાંતિલાલે રમેશને કહ્યું તેમાં એમનો ચાલી પ્રત્યેનો લગાવ અને પછી ચાલીના યુવાનોમાં પ્રવેશેલા દૂષણો સંદર્ભે રમેશને સક્રિય થવાનું કહેવા પાછળ સ્વપ્નમાં નારણ મુખીએ કહેલું રમેશ પાસે વ્યક્ત કર્યું છે. શામળના ઘર સુધી જતાં શાંતિલાલના ચાલીની પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાથેના જીવન્ત સંપર્કને લેખકે દર્શાવ્યો છે. એમને

ચાલી પ્રત્યે ભારે લગાવ છે. સુખી થઈને અન્ય ચાલી બહાર રહેવા ગયા ત્યારે શાંતિલાલ તો ત્યાં જ રહ્યા. એમને ‘મન તો ઓરડી મોટો મહેલ છે.’ (પૃ. ૮) વળી ‘ને સાચું કહું તો હું જતો રહું તો નાયણા ડોહાને ખોટું લાગે...’ (પૃ. ૮) એમ માનીને એ ચાલીમાં જ રહે છે.

નાયણો ડોહો એટલે નારણ મુખી. રેલના પાટે પાટે ચાલીને આવેલા નારણ ડોસા મિલમાં એમની સાથે કામ કરતા ઇબ્રાહીમની મહેરબાનીથી કસબાની સામેના મેદાનમાં છાપરું બાંધીને રહેવા લાગેલા અને પછી ઇબ્રાહીમની ‘લીલી ઝંડી’ મળ્યા બાદ ધીમે ધીમે ચાલી ઊભી કરી હતી. ચાલીના ઉદ્ભવની વાત શાંતિલાલે વૃદ્ધો પાસેથી સાંભળેલી એવું કહીને મોહન પરમારે મુસ્લિમ સાથે દલિતોના મનમેળની વિગત સરળતાથી કહી છે.

શામળના ઘરે જતાં શાંતિલાલના મનમાં ચાલતી અવઢવ વચ્ચે નારણ મુખીનું સ્મરણ એમને રમ્ય કલ્પનામાં લઈ ગયું, પરંતુ એ તો ભૂતકાળની ઘટના હતી અને શાંતિલાલે ‘ભરપૂર નિસાસો નાખ્યો.’ (પૃ. ૧૦) અહીં ‘ભરપૂર’ વિશેષણથી મોહન પરમારે શાંતિલાલની મનોવ્યાથાને છતી કરી છે. આટલી ભૂમિકા પછી કથા આગળ વધે છે. મહિનાથી ચાલીમાં રહેવા આવેલા શામળની સાથે શાંતિલાલ રમેશનો પરિચય કરાવતાં કહે છે : ‘આ છે રમેશ. મારી જેમ એ શિક્ષક છે. પણ મારાથી મોટો, ઢાઈસ્ફૂલનો... હિન્દુ ધર્મના વિકાસનું કાર્ય કરે છે. સમાજની સેવા કરનારો...’ (પૃ. ૧૮) શામળને થયેલું, ‘એ કેવું ?’ શાંતિલાલ ઓળખને વિસ્તૃત કરતાં કહે છે : ‘જો ભૈ, આપણી ચાલીમાં આમ તો બધા દલિતો જ છે. પણ આ રમેશ પોતાની જાતને દલિત કહેવડાવવામાં નાનમ અનુભવે છે. એટલે તો એણે સોલંકી અટક બદલીને સરવડે રાખી છે. કોઈને ખબર જ ન પડે કે આ કઈ જાતિનો છે. હમણાંથી એ હિન્દુ જાગૃતિ સંગઠનમાં ભળ્યો છે. ગઈ ચૂંટણીમાં મોટા મોટા પ્રધાનોને લાવેલો અહીં.’ (પૃ. ૧૮-૧૯)

શામળને અટક બદલવાનો મુદ્દો સમજાતો નથી અને શાંતિલાલને લાગે છે કે, ‘અટક બદલવાથી આપણને ખુદને છેતરી તો નથી રહ્યા ને !’ (પૃ. ૧૯) પછી એમનું મંતવ્ય છે : ‘ખુલ્લા થઈને આપણી જાતનું ગૌરવ થાય તેવી રીત હું વધારે પસંદ કરું...’ (પૃ. ૧૯) શામળનું માનવું છે : ‘અટક બદલવાથી આપણે થોડા દલિત મટી જવાના છીએ ?’ (પૃ. ૧૯)

રમેશ-શામળ વચ્ચેની વાતચીતમાં મોહન પરમાર દલિત સમાજમાં જે વિચારસંઘર્ષ ચાલે છે તેને વણીને કથા આગળ ધપાવે છે. મૂળ વાત તો ચાલીના લોકોને શિક્ષિત કરીને એમનો વિકાસ થાય એ શાંતિલાલ-રમેશનું ધ્યેય છે. ચાલીમાં

પેઠેલાં દૂષણોમાં દારૂ પીવાનું દૂષણ મોટું છે. ચાલીમાં રહેતા બચુને ઘરે બોલાવીને શાંતિલાલે સુધારાનું કામ શરૂ કર્યું. પણ આ બાબતે જ બચુએ પત્ની જેઠી સાથે ઝઘડો કર્યો. મોહન પરમારે ‘કડેઘડે’ જેઠીના વ્યક્તિત્વને એક વાક્યથી આમ પ્રસ્તુત કર્યું છે : ‘તું તારે મૂતર પીને બહાર રખડ્યા કર. હું બેઠી છું અડીખમ. મારાં છોકરાંને મોટાં કરતાં મને આવડે છે.’ (પૃ. ૨૪) પછી ફરીદા સાથે એ કામે જવા માંડી. જેઠીની ગરીબાઈનું આલેખન ભાવવાહી શૈલીમાં લેખકે કર્યું છે. પૈસાની તંગી વચ્ચે જીવતી જેઠીને ફરીદા જે રસ્તે લઈ જાય તે રસ્તે જતાં જેઠીની મનોવ્યથા અને મંથન પછી એના ‘અંતરમાં મોટો ચિરાડો પડ્યો.’ (પૃ. ૩૦) અને જ્યાં ગઈ છે ત્યાંથી ‘પાછું વળીને જોયા વિના એ મુઠ્ઠીઓ વાળીને ગલીનું નાકું વળોટી ગઈ.’ (પૃ. ૩૦) જેઠીનો પુત્ર ભણતાં ભણતાં કમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ વળી આશાભર્યું ચિત્રણ છે. ત્યારે ‘મારા બાળ, તું છે એટલે હું જીવીશ. તેં મને નવું બળ આપ્યું છે.’ (પૃ. ૪૭) એવા જેઠીના કથનમાં એનું ભાવુક મન છતું થયું છે. ફરીદાનો વ્યવસાય સામાજિક દૂષણને દર્શાવે છે. ચાલીમાં રહેતી સરિતાનો માર્ગ પણ એ જ છે. ફરીદા-સરિતા સાથે નાકે ઊભેલા છોકરા જે રીતે વર્તે છે તેનાથી અબ્દુલભાઈ દુઃખી છે. થડા પરથી ભત્રીજાને ઉઠાડીને એ બેસે છે અને લેખકે એમની પ્રવૃત્તિ આમ દર્શાવી છે : ‘હાથમાં છરો લીધો. મટન પર છરો ચાલ્યો ખચા... ખચ... ખચા... ખચ... જાણે કોઈ સ્ત્રીની મશકરી કરતા ગુંડાની ગરદન પર ચાલતો હોય તેમ...’ (પૃ. ૧૧૦) આ વાક્યમાં યુવાનોની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ પછી અબ્દુલભાઈના માનસે જે અનુભવ્યું તે દર્શાવ્યું છે.

જેઠી-ફરીદાનાં પાત્રો દ્વારા સમાજનું એક વરવું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ શાંતિલાલ-રમેશ સુધાર લાવવા પ્રવૃત્ત થાય છે. એક પછી એક જુદાં જુદાં કુટુંબચિત્રો આપીને મોહન પરમાર ચાલીનો ચિતાર આપીને વણસેલી સામાજિક પરિસ્થિતિને કથામાં વણતાં વણતાં કથાનો વિકાસ કરે છે. અહીં ‘ચાર છેડે ધોતિયું પહેરીને રુઆબભર ચાલીમાં’ (પૃ. ૩૧) ચાલતા રતિલાલ મેમ્બરના પુત્ર કનુની પ્રવૃત્તિથી એમને શાંતિલાલે વાકેફ કર્યા પછી રતિલાલની ચિંતા જેઠમલના દારૂના અહાને બંધ કરાવવાની છે. એ રમેશને પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવવા કહે છે અને પછી ‘રતિલાલ ઉત્સાહિત થઈ ઊઠ્યા. ગૂંચળું વળીને પડેલી ચાલીમાં એમને નવસંચાર થતો ભળાયો.’ (પૃ. ૩૭) ચોથા પ્રકરણનું છેલ્લું વાક્ય છે : ‘હવે રતિલાલના ચહેરા પર ઊપસી આવેલી દયામણી રેખાઓ લુપ્ત થવા માંડી હતી.’ (પૃ. ૩૭)

કાનજીનો પુત્ર મહેશ નોકરી ન મળતાં રખડતો થઈ ગયો છે. અહીં આજીવિકા માટે મથામણ કરતા પરિવારની મનોદશાને લેખકે આલેખી છે. પિતા-પુત્રી વચ્ચે મારામારી અને પુત્રવધૂનો મહેશ તરફનો ઝુકાવ. જેઠીનો ભાવ અને ચંપાનું ‘નોકરી

નથી તો શું થયું ? હેંડ ઘેર ! કાલથી આપણે બધાંય સાથે ફેંકટરીમાં જઈશું...' કહીને મહેશને હામ આપતી એ ઘટનામાં ચંપાનું માતૃત્વ અને ત્યાર બાદ લેખકનું વિધાન 'ચાલીનું ફળિયું હીબકે ચડ્યું હતું.' (પૃ. ૮૮) એક કરુણ ચિત્રણ છે. સાથે ખુમારી પણ વર્તાય છે.

બાબાસાહેબ આંબેડકરની જન્મજયંતી નિમિત્તે યોજાયેલ ડાયરા વચ્ચે જે કમાલ થઈ તેનાથી શાંતિલાલ વ્યથિત થયા એ ઘટનામાં મોહન પરમારે મુસ્લિમ-દલિતના સંબંધોનું આલેખન કર્યું છે. ચાલીમાં ચપ્પુ લઈને ફરતા જેઠમલના પ્રસંગ દ્વારા ચાલીના વાતાવરણને તાદ્દશ કર્યું છે. અહીં શાંતિલાલની હિમ્મત ને ચાલીના રહીશોની મનોવૃત્તિ પમાય છે. આ પ્રસંગોમાં મહંમદભાઈની ભૂમિકા વળી દલિત-મુસ્લિમના સંપને ચીંધે છે. જેઠમલ સાથે સુલેહ થવા છતાં ચાલીનું વાતાવરણ તંગ બન્યું અને ત્યારે શાંતિલાલ અને રમેશ વચ્ચે પણ તનાવ ઊભો થયો. શાંતિલાલનું લાંબું કથન દેશમાં પ્રવર્તમાન વિચારધારાનો ખ્યાલ આપી રહે છે. હિન્દુ જાગૃતિ સંગઠન સાથે જોડાયેલા રમેશ અને અન્યને ઉદ્દેશીને શાંતિલાલ કહે છે :

‘... તારી આજુબાજુ છોકરાં ફરી રહ્યાં છે તે બધાં નવરાં છે. કશો કામઘંધો કરતાં નથી. એમને તો આવા હડમાલા થાય તેમાં જ મજા આવે છે. એમને કોઈ રોજીરોટી મળે તેવું વિચારો રમેશભાઈ ! રગડાઝઘડા કરવાનું હવે આપણી વસ્તીને નહિ પાલવે. આ વિસ્તારમાં ગૃહઉદ્યોગો શરૂ કરાવો. નવરાં બેઠાં બૈરાં કોઈનું નખ્ખોદ વાળવા બેઠાં છે, એમને પ્રવૃત્તિમાં રાખો. આપણી ચાલીમાં કશી સગવડ થાય તેવું કરાવો. ભલે તમે હિન્દુ જાગૃતિ સંગઠનમાં ભળ્યા. ને હું એવી વાડાબંધીમાં માનતોય નથી. આટલાં વર્ષોમાં કોઈએ દલિતોનું ભલું કર્યું નથી. મિલો બંધ પડી તો કયા રાજકીય પક્ષે એના વિરોધમાં મોરચો કાઢ્યો ? હિન્દુ જાગૃતિ સંગઠન જેવી સંસ્થા આપણું ભલું કરતી હોય તો એની પાસે કામ કરાવો. આટલું થાય પછી જાવ, જેઠમલને મારવાની હું તમને સામેથી છૂટ આપીશ.’ (પૃ. ૬૨-૬૩)

અહીં વાસ્તવિક વેદના શાંતિલાલે ઠાલવી છે. એમાં રોષ છે તો ચાલીના રહીશો પ્રત્યેનો ભાવ પણ છે.

મોહન પરમાર પ્રત્યેક પ્રકરણમાં નવી સમસ્યા ગૂંથે છે. જેઠમલના પ્રસંગ પછી રમેશની પત્ની હંસાના સ્ત્રીમાનસનું નિરૂપણ કર્યું છે. અનામત સંદર્ભે દલિત સમાજની સમજ અને સવર્ણો તરફનો આકોશ પણ આ કથામાં વ્યક્ત થયો છે. શાંતિલાલની અતીતકથા લેખકે ભાવપૂર્વક આલેખી છે. ‘પાંત્રીસ-ચાલીસની ભરયુવાનીમાં રાંડેલી – બધી વાતે મન વાળીને બેઠેલી માનો ઉપકાર શાંતિલાલ કદી ભૂલી શક્યા નહિ.’ (પૃ. ૮૧) અહીં ‘બધી વાતે મન વાળીને બેઠેલી’ શબ્દો દ્વારા લેખકે શાંતિલાલની

માતાના શુદ્ધ ચારિત્ર્યને ઉજાગર કર્યું છે.

વિક્કલ ભગતને ત્યાં ભૂવો આવ્યો હતો ત્યારે શાંતિલાલે ભૂવાને કરેલ ટકોર અને પછી રમેશનું ખોટું ધૂણીને ભૂવાને ભગાડવો એ ઘટનામાં અંધશ્રદ્ધા સામેની લડત દ્વારા મોહન પરમારનું સુધારક માનસ પ્રગટ થયું છે. ભૂવાનું સંકટ આવ્યું જે ટાળ્યું પણ ખરું. મોહન પરમારે ચાલીનાં વિવિધ દૃશ્યો તાદૃશ કર્યાં છે ત્યાં એમની વર્ણનશક્તિનો પરિચય મળે છે. ક્યારેક અનુભવેલું શબ્દસ્થ થતું અનુભવાય છે. રામમંદિરનો સંદર્ભ પણ અહીં મોહન પરમારે છેડ્યો છે. એમાં બંને બાજુના સંકેતો છે. શાંતિલાલ તો એમાંય સંકટ જુએ છે. ‘આ દેશ હિન્દુઓનો છે. કોઈ એને બિવડાવે તે કેમ ચાલે.’ એમ કહેતાં રમેશને શાંતિલાલનો ધારદાર પ્રશ્ન છે : ‘તું કોઈ મંદિરનો પૂજારી બની શકીશ ? તું સવર્ણોના લત્તામાં દુકાન કરી શકીશ ?’ (પૃ. ૧૧૪) રમેશ શાંતિલાલને જુનવાણી માને છે. એને અસ્પૃશ્યતા ગઈ હોવાનું લાગે છે. શાંતિલાલ માને છે, ‘મનની અસ્પૃશ્યતા ગઈ નથી.’ (પૃ. ૧૧૫)

રામમંદિરના સંદર્ભ પછી મોહન પરમાર ઈદનો સંદર્ભ કથામાં મૂકે છે. એમાં દલિત-મુસ્લિમ વચ્ચેના સુમેળને અભિવ્યક્ત કરવાનો અભિગમ છે. ત્યાં પણ શાંતિલાલનું મુસ્લિમ તરફનું કૃષ્ણું વલણ પમાય છે. ઈદ નિમિત્તે રઝાકના આમંત્રણ પછી શાંતિલાલ મનમાં બોલ્યા, ‘ચાલો ભાઈચારો ભગવાન કરે ને કાયમ રહે...’ (પૃ. ૧૨૩) અલબત્ત, આ વાક્યમાં આશંકા તો પડવાય જ છે.

આ જ શાંતિલાલ રક્ષાબંધન ટાણે રૂકસાનાની રાખડી બાંધે છે. નવરાત્રિ દરમિયાન બંને કોમ સંયુક્ત થઈને ગરબા ગાય એમાં શાંતિલાલને શાંતિનું વાતાવરણ ભળાય છે. રમેશ એમનાથી જુદો મત ધરાવે છે. છીપા કબ્રસ્તાનને અડીને આવેલી ચાલીમાંથી રાત્રે પથરા પડવાનું કારણ છે કમલનું મારવાડીની છોકરીને લઈ ભાગી જવું એ. વળી એ સંકટનો ઉકેલ પણ નીકળે છે. અબ્દુલનો મટનનો ધંધો અને એના અનુષંગે દારૂનું વેચાણ ચાલી માટે સંકટસમ બન્યું છે. અબ્દુલે મટનના ધંધા માટે લારીઓ ઊભી કરી દીધી અને એના કારણે વાતાવરણમાં આવેલો બદલાવ શાંતિલાલ અને રમેશ બંને માટે કપરી ઘટના બની રહે છે. અહીં મહેશના પાત્ર દ્વારા આજીવિકાના અભાવે દારૂની લતે ચડેલા ચાલીના યુવાનોનું ચિત્રણ કર્યું છે. દલિતોને નોકરી ન મળવાનું એક કારણ સરકારે ખાનગીકરણને આપેલ પ્રોત્સાહન છે એવું દલિતોનું માનવું છે. સુલેમાનનું ગુપ્તી લઈને ચાલીમાં આવવું સમગ્ર વાતાવરણને ડહોળી ગયું છે. વળી મોહન પરમારે મુસ્લિમ-દલિતો વચ્ચેના મીઠા સંબંધોને રક્ષાબંધન નિમિત્તે કથામાં વણ્યા છે.

હિન્દુવાદી વલણ વધતાં શાંતિલાલ વ્યથિત થવા માંડ્યા છે. એમના અને રમેશ

વચ્ચે થયેલી વાતચીતમાં એકવીસમી સદીમાં વકરેલી સાંપ્રદાયિકતાનો સાદ સંભળાય છે. 'હિન્દુ જાગૃતિ સંગઠન' સામે 'માનવજાગૃતિ સંગઠન'માં શાંતિવાલને વિશેષ શ્રદ્ધા છે. રમેશનું કહેવું છે, 'તમે તો વિશ્વકક્ષાની વાત કરો છો. પણ આપણા ઘરઆંગણના પ્રશ્નોનું શું ? તેના નિરાકરણ માટે હિન્દુ એકતાના સંગઠનમાં ભળવું જરૂરી છે. જો એમ નહિ થાય તો આપણે કાયમ માટે સમાજથી અલગ પડી જઈશું.' (પૃ. ૨૦૯) શાંતિવાલનો પ્રતિકાર-પ્રતિભાવ આવો છે : 'મને હિન્દુ એકતા સામે વાંધો નથી. પણ એના હેતુઓ સામે વાંધો છે. કોઈની સામે જંગ ખેલવા પૂરતા મર્યાદિત ચોકાને હું હરગિજ પસંદ ન કરું.' (પૃ. ૨૦૯)

રમેશ તો હિન્દુ જાગૃતિ સંગઠનને સમરસતા પર રચાયેલી સંસ્થા ગણાવે છે. એને હિન્દુ એકતા જરૂરી લાગી છે. મુસ્લિમો નવરાત્રિમાં ગરબા ગાવા આવે તે એને માન્ય નથી અને ત્યારે શાંતિવાલે કહેલું, 'રમેશ, તું ઊંધાં ચશમાં પહેરીને ફરે છે. સમતા જેવી કોઈ ચીજ તારામાં બચી નથી. જે લોકો સાથે તું ફરી રહ્યો છે તે બધા માત્ર હિન્દુવાદી છે. એકપક્ષી વિચારસરણી આ દેશમાં ન ચાલે. સમાજની સમતામૂલક વિચારસરણી જ દેશનું લીલું વાળે. હું તો તને કહું છું કે પાછા વળવાનો તારી પાસે સમય છે. મુસલમાનોની સ્ત્રીઓને ગરબા ઘૂમવાનો ઉમંગ છે. એમના મનમાં કશુંય જાતિવાદનું ભૂત સવાર થયું નથી. હિન્દુવાદી સંગઠનો સામે મને કશો વાંધો નથી. રાજકીય પક્ષને પણ ગમે ત્યાં કામ કરવાનો અધિકાર છે. પણ આ એકપક્ષી વલણો ધરાવતી સંસ્થાઓને તું ચાલીમાં ખોટો પેંધાડી રહ્યો છે. હું તો ઘણી વાર મહંમદભાઈને પણ કહું છું કે મુસલમાનોનાં કટ્ટરવાદી સંગઠનોનો બધાએ સહિયારો વિરોધ કરવો જોઈએ.' (પૃ. ૨૧૪)

શાંતિવાલ-રમેશની વાતચીત - કંઈક અંશે વિવાદ ગુજરાતમાં વ્યાપેલી સાંપ્રદાયિકતાને ચીંધે છે. અહીં મોહન પરમારની સામાજિક નિસબત છતી થઈ છે. અલબત્ત, કથા કરતાં બે વિચારધારાને અભિવ્યક્ત કરવાનું એમનું વલણ દેખાઈ આવે છે. જોકે સમતોલન જાળવવાનો પ્રયાસ અવશ્ય દેખાય છે. છતાંય મુસ્લિમો પ્રત્યેનો ભાવ અછાનો રહેતો નથી. નવરાત્રિના ધાર્મિક વાતાવરણ વચ્ચે આતંકવાદીની ઘટના લેખકે જોડી છે. 'આય શું કરે બિચારા ! કશીય લેવાદેવા વિના લોકો એમને અપરાધી માની બેઠા છે...' (પૃ. ૨૧૯) એ શાંતિવાલના વિધાનમાં એમની પેલી કૂણી લાગણી પુનઃ પ્રકટ થઈ છે. લેખકનું નિરીક્ષણ છે : 'અસ્પૃશ્યતાની ભેદરેખા અને ધર્મગત ભેદરેખામાં એમને સામ્ય જણાયું છે.' (પૃ. ૨૧૯)

બધા જ મુસ્લિમો આતંકવાદી હોય એવી ધીમે ધીમે બંધાતી જતી લાગણી સામે મહંમદભાઈનું અનાયાસ બોલાયેલું કથન ભારે સૂચક છે. એ કહે છે, 'દેખ શાંતિ,

મોં સચ બોલતા હૂં. હિન્દુસ્તાન મોં રહનેવાલે સભી મુસલમાન ગદાર નહિ હૈ. હમારા જન્મ યહાં હુઆ હૈ. મેરી સાત પેઢીને હિન્દુસ્તાન કા નમક ખાયા હૈ. હમ કયોં હિન્દુસ્તાન કો વફાદાર નહિ રહેંગે ? હમકો પરાયા કયોં માના જાતા હૈ ? અબ તો હમ યે દાઢી લેકર કહીં ઘૂમ નહિ શકતે. દાઢી દેખકર લોગ અંગૂલિ કર કર કે હમકો આતંકવાદી બતા રહે હેં. હમ છાતી ચીર કે તો નહિ બતા શકતે કે ભાઈ હમ હિન્દુસ્તાની હૈ...' (પૃ. ૨૨૨)

બધી ઘટનાઓ સંકટસૂચક છે અને શાંતિલાલ-રમેશ એમાં ગૂંથાયેલા-ગૂંથાયેલા છે. ધાર્મિકતાના નામે બંને બાજુ વ્યાપેલું ઝનૂન લેખકે બરાબર આલેખ્યું છે. 'તેરે જૈસા હિંદાદિલ આદમી અબ યે પૃથ્વી પર કમ રહ ગયા હૈ.' (પૃ. ૨૪૧) એ શાંતિલાલ માટે મહંમદભાઈનું નિરીક્ષણ હજુ પણ સમાજમાં બે કોમ વચ્ચે સમતા રહે તે માટે મથતા માણસ વિશેનું છે.

હંસા-રમેશનાં પાત્રો દ્વારા વળી લેખક એક જુદી દિશા તરફ કથાને વાળે છે. રમેશ રામનગર નહીં જવાનો નિર્ણય કરે છે એમાં શાંતિલાલની વિચારધારાનો વિજય છે. પણ પુનઃ એ જવાનું વિચારે છે. દરમિયાન વાતાવરણ તંગ બને છે. કોમી તોફાન થાય છે. લેખકે એ તોફાનનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. રમેશ અવઢવમાં છે. એ છે તો હિન્દુવાદી જ. એનો ઝુકાવ મુસ્લિમો સામે લડવામાં છે. એ હિન્દુ જાગૃતિ સંગઠનના કાર્યકરોને મળવા જાય છે ત્યારે શાંતિલાલ એને પાછો વાળવામાં નિષ્ફળ જાય છે. એક ક્ષણ તો એને બાથમાં પકડીને રોકવાનું મન થયેલું પરંતુ તે એમ ન કરી શક્યા. લેખકે એમની વ્યથા 'પણ નિઃસહાય નજરે ચાલીમાં જોઈને એમણે નિસાસો નાખ્યો.' (પૃ. ૩૩૦) એ વાક્યમાં વ્યક્ત કરી છે. પછી ખાટલામાં આડા પડેલા શાંતિલાલને નારણ ડોસાનો ચહેરો દેખાય છે. એમણે કહેલા સંકટનો તાર શાંતિલાલ પામી જાય છે. મોહન પરમારે શાંતિલાલની મનઃસ્થિતિના માધ્યમે ઘટનાને તાદૃશ કરી છે. એ છે માત્ર એમની મનોદશાનું ચિત્રણ. એ દ્વારા મોહન પરમાર વળી મોટા સંકટનો સંકેત આપે છે. શાંતિલાલના મનમાં ચાલતી થનાર અનિષ્ટની ઘટનાના આલેખનમાં મોહન પરમારની સર્જકતા પમાય છે. એક બાજુ મુસ્લિમો સાથે સંઘર્ષ અને બીજી બાજુ સવર્ણોની ભીતિ વચ્ચે દળાતું શાંતિલાલનું મન છેલ્લાં પ્રકરણોમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે. એમના મનમાં ચાલતી ઘટનાનું વર્ણન વાચકના મનને પણ અકળાવી મૂકે છે. જેનામાં શાંતિલાલને શ્રદ્ધા છે તે રમેશ પણ ચાલીના યુવાનોને મુસ્લિમો સામે લડવા સજ્જ કરી રહ્યો છે. રમેશની પત્ની હંસા ચિંતિત છે. એ શાંતિલાલને કહે છે, 'ભા, આ તમારા ભત્રીજાને જરા સમજાવો.' (પૃ. ૩૫૧) અને ત્યારે કાયમ શાંતિલાલની આમન્યા રાખતો રમેશ એમના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાના બદલે 'અવગણના કરતો હોય

તેમ ત્રાંસું જોવા લાગ્યો.’ (પૃ. ૩૫૦)

શાંતિલાલ વધુ ને વધુ બેચેન થવા માંડ્યા અને રમેશ વધુ ને વધુ કળણમાં ખૂંપતો ગયો. લેખકના શબ્દોમાં ‘શાંતિલાલની મતિ બહેર મારી ગઈ.’ (પૃ. ૩૫૨) અને ‘હવે જે પળો આવવાની છે તે પળો કદાચ... એ વધુ વિચારી શક્યા નહિ.’ (પૃ. ૩૫૨) ચાલીઓ અને મુસલમાનોના મહોલલા વચ્ચે ચાલી રહેલાં તોફાનો હવે નારણ મુખીની ચાલીમાં આવી રહ્યાંના ભણકારા શાંતિલાલને સંભળાયા. એનો માર્ગ કાઢવો અઘરો હતો. આ જ મોટું સંકટ. શાંતિલાલને સ્વપ્નમાં આવેલ નારણ મુખીના શબ્દો યાદ આવ્યા. એ જ સંકટ અત્યારે જાણે દોડી આવતું લાગ્યું. એ વિચારોમાં ડૂબતા ગયા. એમને થયું : ‘આ ધાર્મિકતા નડી નડીને બસ અમને જ નડી. પશ્ચિમનું અમદાવાદ નિરાંતે સૂતું છે. જાગે છે ત્યારે ટી. વી. પર કોઈના મૃત્યુના સમાચાર જોઈ માત્ર થોડી વાર હાલકારો... કશી પડી છે એમને ? એ તો અમદાવાદ બંધનું એલાન આપીને બધો તાલ જોઈ રહ્યા છે. ઉશ્કેરીને દૂર બેઠાં બેઠાં ખાખલીઓ કૂટ્યા સિવાય એમને બીજો કોઈ ધંધો છે ખરો ? મરો તો અમારો કાં તો મુસલમાનોનો... એમને તો...’ (પૃ. ૩૫૨)

આવી પરિસ્થિતિમાં ચાલીના લોકો હથિયારો લઈને જવા લાગ્યા જેનું નેતૃત્વ રમેશ કરતો હતો અને શાંતિલાલ જાણે નિઃસહાય હતા. વળી ત્યારે નાયણા ડોહાનો અવાજ સંભળાયો. શાંતિલાલ વળી પાછા ટોળાને સમજાવવા દોડ્યા. સાથે હંસા પણ જોડાઈ. ખાસ્સી રક્તક પછી એવી ઘડી આવી કે ખુદ શાંતિલાલ આક્રમક બન્યા. વાતાવરણ બદલાયું. નેતૃત્વ લેનાર મહંમદભાઈને ભૂલ સમજાઈ ને બધું થાળે પડ્યું. બધું શમી ગયું. નિરાંત થતાં લીમડાના વૃક્ષ નીચે શાંતિલાલ ખાટલામાં આડા પડ્યા. ત્યારે નાયણા ડોહા આવ્યાની ભ્રાન્તિ થઈ અને પછી એમની સાથે ઇબ્રાહીમ પણ દેખાયો. મોહન પરમારે નવલકથાના અંતે એક ભાવુક છતાં સંકેતાત્મક ઘટના આલેખી છે. નાયણા ડોહાને ઇબ્રાહીમ યાદ આવે છે અને પછી શાંતિલાલ પાસે સંતોષની લાગણી દર્શાવી ઇબ્રાહીમ સાથે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ત્યારે ‘શાંતિલાલ કશું સમજે તે પહેલાં નાયણા ડોહા અને ઇબ્રાહીમના ચહેરા એકમેક ભળી ગયા. શાંતિલાલ બંને ચહેરા અલગ કરવા મથ્યા પણ બંને ચહેરા એકબીજામાં એવી રીતે ચોંટી ગયા હતા કે તેને અલગ કરવાનું શાંતિલાલ માટે અઘરું થઈ પડ્યું.’ (પૃ. ૩૭૮) અહીં બે ચહેરા ‘એકમેકમાં ભળી ગયા’ (પૃ. ૩૭૮) દ્વારા દલિત-મુસ્લિમના એકત્વનો નિર્દેશ છે. સંકટનું નિવારણ બે સમાજ વચ્ચેના એકત્વમાં જ રહેલું છે, એવો સૂર સંભળાય છે. પોતાના કાળની મહત્ત્વની સંવેદનાત્મક ઘટનાને નવલકથામાં આલેખીને મોહન પરમારે એક દસ્તાવેજી કથા નિરૂપી છે.

ચાલીસ પ્રકરણની આ નવલકથાના પ્રત્યેક પ્રકરણમાં મોહન પરમારે એક સંકટ વણ્યું છે. એમાંથી બહાર નીકળવા મથતો સમાજ અહીં ચિત્રિત થયો છે. વિચારભેદ અને અવરોધો વચ્ચે જીવતા ચાલીના માણસોનાં મનોવલણોને કથાલેખકે સહજ રીતે આલેખ્યા છે. ભાષાની કોઈ ભભક નથી. સહજ વ્યવહારભાષાથી મોહન પરમારે કથાને નિરૂપી છે. પાત્રાલેખન અને પરિસ્થિતિનું ઢૂબઢૂ વર્ણન ભાવકને જકડી રાખે છે. અલબત્ત, કોમી તોફાનના ઓળા તળે ચાલીને આવવું પડ્યું છે ખરું. વાસ્તવને કલાત્મક રીતે આલેખીને મોહન પરમારે ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં એક અનોખી કૃતિ સર્જી છે. કોઈ વાદ-વાડાની આ કૃતિ નથી પણ ગુજરાતમાં ઘટેલી ઘટનાનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતી નવલકથા છે.

□

સાભાર-સ્વીકાર

બાળસાહિત્ય

(૮૫) પતંગિયું : હસમુખ ના. ટાંક 'સૂર' : ૨૦૧૪, મુ : જરગાલી, તા. ગીર ગઢડા, જિ. ગીરગઢડા, પૃ. ૬+૨૫, રૂ. ૫૫ (૮૬) બિલ્લુ બલરામ : ગુલામ અબ્બાસ નાશાદ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૪૨, રૂ. ૮૫ (૮૭) રંગસુગંધી : જીતુ ત્રિવેદી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૮૦ (૮૮) ગામની દીકરી અને બીજી વાતો : અવિનાશ પરીખ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૮૧, રૂ. ૧૫૫ (૮૯) કુસુમમાલા : વિનોદ જાની, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૨+૧૦૮, રૂ. ૨૧૦ (૯૦) ચોકડીમાંથી પતંગિયું : ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજ', ૨૦૧૫, ૩૧૩/એ, રાજસ્તંભ સોસાયટી, બગીખાના, વડોદરા-૧, પૃ. ૬+૫૪, રૂ. ૫૫ (૯૧) રાષ્ટ્રવંદના : દેવજી થાનકી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૭૪, રૂ. ૧૪૦ (૯૧/૧) રંગીલા-રસીલા મુલ્લા નસરુદ્દીન : મેહુલ ત્રિવેદી, ૨૦૧૫, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૬, રૂ. ૧૫૦

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ : આપણા આત્મચરિત્રસાહિત્યનું
મુક્તવૃત્તાંત | ઉત્પલ પટેલ

['મુક્તિ-વૃત્તાંત' : હિમાંશી શેલત, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૬, પૃષ્ઠ : ૧૯૨, મૂલ્ય : રૂ. ૧૮૦]

ગુજરાતી કથાસાહિત્યના રસિયા, ખાસ તો આપણા જમાનાના ટૂંકી વાર્તાના રસિક વાચકો તો હિમાંશી શેલતને સફળ અને આપણા સમયના અગ્રિમ પંક્તિનાં વાર્તાલેખિકા તરીકે સારી પેઠે જાણે છે. આટલું જાણનારાઓ લેખિકાના જીવનની કેટલીક હકીકતને તો તેમના તાજેતરમાં પ્રકાશિત આત્મવૃત્તાંત ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ને વાંચ્યા વગર પણ જાણે છે. એમના વાર્તાસર્જન બાબતે ઊંડે ઊતરનારા એ પણ જાણે છે કે આપણા સમયના ખાસ અર્થમાં તેઓ પ્રતિબદ્ધ વાર્તાલેખિકા છે. તો, એ પ્રતિબદ્ધતાનું પગેરું તેમના ફેન વાચકોને તેમની સામાજિક કાર્યકર તરીકેની પ્રવૃત્તિ જાણવા તરફ પણ લઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે ઠીક ઠીક અંશે હિમાંશી શેલત લેખિકા તરીકે ને વંચિતોના પક્ષે પ્રવૃત્તિ કરનારાં લેખે તો તે જાણીતાં છે જ. આપણાં અખબારો ને સામયિકોમાં પણ અવારનવાર ઉચિત રીતે તેમનું નામ લેવાતું રહે છે, જોડાતું રહે છે; એ અર્થમાં, શબ્દકોશગત અર્થમાં, તો હિમાંશી શેલતને સામાન્ય જીવન જીવનારાં ભાગ્યે જ કહી શકાય. પણ ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’માં તેઓ પોતે જ પોતાના જીવનને ‘સાવ સામાન્ય’ (પૃષ્ઠ : ૧૭૬) તરીકે ઓળખાવે છે, એ વાતને આપણે નમ્રતાના ગુણમાં ખપાવીશું ? ! ના, એવી નમ્રતાને તેમણે નથી જ ધારણ કરી, પરંતુ અમૃતા પ્રીતમ, ઇસ્મત યુગતાઈ જેવી રાષ્ટ્રીય કદની લેખિકાઓને સમર્થ નારીઓના જીવનની તુલનાએ તેઓ પોતાના જીવનને સાવ સામાન્ય ગણાવે તેમાં ઔચિત્ય રહેલું છે. પોતાને લેખિકા વત્તા કર્મશીલનો ચળકતો ઢોળ ચડાવ્યા વગર જીવનને સામાન્યતાએ લઈ જઈને ઓળખાવવાની તેમની નેમ છે, એ અર્થમાં પણ તેઓ પોતાના જીવનને સાવ સામાન્ય કહે તે સમજી શકાય તેમ છે.

હિમાંશી શેલતના ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’માંથી સાર્થત પસાર થઈએ છીએ ત્યારે વિશ્વપ્રતિષ્ઠિત સ્પેનિશ વાર્તા-નવલકથાકાર ગેબ્રિએલ ગાર્સિયા માર્કવેઝની આત્મકથા ‘લિવિંગ ટુ ટેલ ધ ટેલ’ વાદ આવી જાય છે. એ વાર્તાકાર પોતાના જીવનની હકીકતની

આલેખનાને વાર્તારસથી છલોછલ બનાવી છે. હિમાંશી શેલતની આ આત્મકથા પણ વાર્તારસથી ભરી ભરી છે એમ એની રીતિ-ગતિથી આપણને જરૂર લાગે છે. પ્રસ્તુત આત્મવૃત્તાંતનો આરંભ આપણને આત્મકથાના આરંભ જેવો લાગવા કરતાં કોઈ રસિક નવલકથાના આરંભ જેવો લાગે છે. જુઓ : “બપોરે ન્યૂઝમાં જાણીતી ફેશન-મોડેલની આત્મહત્યા પડદા પર જોઈ. સહેલામાં સહેલી રીત. પંખા પર લટકી જવાનું. પોતાનો દુપટ્ટો કે સાડી, કોઈ પણ ખપમાં આવી જાય. કેમેરા એ મોડેલના ફ્લેટમાં ફરતો હતો. સરસ રાચરચીલું, પૈસો ખરીદી શકે એ તમામ સગવડો હાજર. પલંગની મખમલી ચાદર પર એનાં કપડાં પડેલાં. હજી તો એમાંથી સુગંધ છલકાતી હશે.” (પૃષ્ઠ : ૧) આત્મકથાલેખનની આ શરૂઆતને કદાચ તમે નવલકથાના જેવી ન ગણો તો પણ આપણી ચાલી આવતી-લખાતી રહેલી આત્મકથાઓના જેવી તો નથી જ નથી.

સાવ સહજ વાતચીતની ભાષાથી શરૂઆત કરી લેખિકા વાંચનારમાં ઈતેજારી પેદા કરે છે કે આ વાત લખવાની શી જરૂર પડી હશે ? અને એટલામાં તો આત્મચરિત્રકાર વાચકને વિશ્વાસમાં લઈ તેને આત્મચરિત્રમાં રોપી દે છે. આ જીવનનો શો ભરોસો ? આજે છે, કાલે ન પણ હોય તો ? તો, એક વાર ફરીથી જીવનને જોઈ લેવું ને આત્મવૃત્તાંત લખીને બીજાને જોવડાવી દેવું. જોઈ લેવું કે “કેટલાં પ્રામાણિક થઈ શકાય છે, અને કેટલાં નિખાલસ ! આ પણ એક પ્રકારનો બાર-ડાન્સ. બધાં જોતાં હોય ત્યારે અજવાળામાં ખુલ્લાં થઈને ઊભાં રહેવાની તાકાત કેવીક છે, જોઈએ તો ખરાં !” (પૃષ્ઠ : ૨) આમ, આત્મચરિત્ર લખવાનો નિર્ણય તો થયો પણ હજી થોડી અવઢવ રહી. તેનો ઉકેલ લાવવા હિમાંશી શેલત અને હિમાંશી શેલત વચ્ચે સંવાદ થાય છે. સેલ્ફ અને અધરસેલ્ફ વચ્ચેના એ સંવાદ પછી જ નિર્ણય પાકો થાય છે.

આખા વૃત્તાંતમાં હિમાંશી શેલતના જીવનવિકાસના માર્ગમાં રાષ્ટ્રના પયમાને જોઈએ તો જબરી કસોટી કરાવે, મોતનો સામનો કરવો પડે એવા મોટા બનાવો તો નથી જ આવતા, પણ જે પણ કઠિન બનાવો આવ્યા, તેનો એમણે જે સામનો કર્યો તેની પ્રક્રિયાને ઘૂંટાયેલી સંવેદના સાથે લેખિકાએ એવી આલેખી છે કે વાચકહૃદય તેમના હૃદયની સ્થિતિના તાર સાથે સહજતયા સંધાઈ જાય છે ! એવા આલેખનોમાંનાં અહીં બે-ત્રણ ઉદાહરણ જોવા જેવાં છે.

રમતમાં ‘મિલ્લુ’ હોય એ મુજબ હિમાંશી શેલતની જીવનરમત અથવા ‘જિંદગીના ખેલ’ના બે મિલ્લુઓ. એક મોડે મોડે જીવનમાં પ્રવેશેલા જીવનસાથી નીલમણિ ને બીજો પોતાનો સ્વજન શ્યામ સોનુ. એ બંનેને પોતાના જીવનથી કપાતે હૃદયે અળગા થવા જોવા પડેલા અલગ અલગ સમયે. ટૂંકા જ કહી શકાય એવા લગ્નજીવન બાદ નીલમણિ (વિનોદ મેઘાણી)નું અવસાન થાય છે એ ઘટનાની નિરૂપણા

જુઓ :

“મરણને દિવસે બપોરે જન્મ્યા પછી એ નિરાંતે બેઠી હતો... એની આંખે ભીનાશ પકડી હતી અને એનો અવાજ પણ બદલાયો હતો. આ વળી જુદો જ નીલમણિ... એ ક્ષણે... બોલવાનું તો ન બન્યું છતાં એક તીવ્ર ભાવ જાગેલો, નીલમણિનો બરડો પસવારવાનો, એને કપાળે અને માથે હાથ ફેરવવાનો. આ સહજ ઊમળકોયે અવ્યક્ત જ રહ્યો. નીલમણિને આવું વર્તન ગમશે કે કેમ, એ દ્વિધામાં પેલી ક્ષણ તો વહી ગઈ.

– અને ગઈ, તે ગઈ” (પૃષ્ઠ : ૧૩૪)

તો, સોનુના અવસાનની આ પળ જુઓ : “હાથ સોનુની પીઠ પર બેધ્યાનપણે ફરતો રહ્યો... પહેલા ભિલ્લુએ છેલ્લા શ્વાસ વેળા વિદાયનો હાથ હલાવેલો, બીજા ભિલ્લુએ હાથ જીભ અડાડી, આંખમાં આંખ પરોવી. હું નામરૂપ, કામકામ, સઘળું સાવેસાવ ભૂલીને મીઠાની પૂતળી બની ગઈ, ઓગળતાં ઓગળતાં છેક અલોપ.” (પૃષ્ઠ : ૧૬૨)

હિમાંશી શેલતના સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વના ઘડાવ પર જેનો સૌથી વધારે પ્રભાવ પડેલો તે તેમનાં બાના અવસાન પળની નિરૂપણા પણ જોવા જેવી છે : “એણે જ્યારે દુનિયા છોડી એ સમયે મારો હાથ એના હાથમાં હતો. પકડ શિથિલ થતી જતી હતી, હાથ છૂટી રહ્યો હતો, એના હોઠ કંપતા હતા, કશુંક કહેવાનું બાકી રહી ગયું હોય એમ. આમેય અમારી વાત ક્યારે ખૂટી હતી ! મેં કાન સાવ એના હોઠ પાસે રાખ્યા, તોયે કંઈ સંભળાવું નહીં. અને મારાથી પણ છેલ્લે ક્યાં કહી શકાયું કે ભવોભવની ઋણી છું તારી, અને ઋણમુક્ત થવાનીયે નથી, હાથમાં ભલે ને મુક્તિના પ્રતીક જેવું બ્રહ્મકમળ હોય !” (પૃષ્ઠ : ૫૨)

જીવનના ઘાટઘડામણમાં, મનહૃદયની શક્તિની કેળવણીમાં જેમનો બહુમૂલ્ય ફાળો હતો તેવાં બીજાં પણ સ્વજનોના અવસાનની ઘડીઓ તેમને ઝેલવી પડેલી. કુટુંબના શિરછત્ર દાદાજી તો ખરા જ. ઉપરાંત મહેતાસાહેબ, દોસ્ત ચિત્રકાર જગદીપ સ્માર્ત અને બીજાં સ્વજનો. એમાં શ્વાન-મંજાર મિત્રો પણ આવી ગયાં. યથાસ્થાને ઔચિત્યપૂર્વક તે બાબતે તેમણે લખ્યું છે તેમાં ક્યાંય પણ સંવેદનાનો અલ્પભાવ વરતાતો નથી.

પશુસૃષ્ટિનાં પાત્રોને જીવંત નિરૂપવાં, એ પોતાનાં જ છે એ ભાવ દર્શાવવા, એમને કેવા લાડભર્યા શબ્દોએ ઉલ્લેખ્યા છે ! બિલાડીના જૂથ માટે ‘માર્જારમંડળી’ (પૃષ્ઠ : ૧૪૪). એમાં એક બહુ સંતોનોની જનેતા એટલે એને કહી ‘બહુરત્ના’ (પૃષ્ઠ : ૧૪૫). બિલાડીનું બરચું એટલે ‘બિલ્લીબાળ’ (પૃષ્ઠ : ૧૪૯). જીવનમાં જે જે સ્વજનોએ સ્થાન લીધું એટલે હૃદયમાં પણ લીધું. તેમાં શ્વાનો, બિલ્લીઓ અને સર્પનું પણ સ્થાન

રહ્યું છે. કાળા ચળકતા સાપને જોતાં બીક જ લાગે એને માટે લેખિકાએ નામ યોજ્યું છે, ‘શ્યામસુંદર (કે સુંદરી)’. લાડમાં એને ‘કાળિયો’ પણ કહ્યો છે. (પૃષ્ઠ : ૧૫૨)

બાળપણની કથા એમણે લંબાવી નથી. નિશાળમાં ગણિત નહોતું આવડતું એ વાત કહી છે, પણ સહજ રીતે. જીવનમાં એનું એટલું બધું મૂલ્ય નથી. લગ્નજીવન ટૂંકું નીવડ્યું પણ જીવનનાં વર્ષો તો હિમાંશી શેલતને ઠીક ઠીક મળ્યાં ને હજી મળશે. જીવનમાં ચિત્રકળા ને નૃત્યમાં રસ અને આવડત તો હતાં છતાં તે ક્ષેત્રે આગળ જવાયું નહીં. નાટકમાં ભૂમિકા ભજવી. કોલેજમાં પ્રાધ્યાપિકા તરીકે છોકરાં-છોકરીઓને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો માટે તૈયાર કરવામાં ભૂમિકા ભજવી. એ ગમતી પ્રવૃત્તિઓ હતી. ભણાવ્યું ને જીવનભર ભણતાં રહ્યાં. અંગ્રેજી માધ્યમે વિજ્ઞાના ઉત્તમ સાહિત્યના વ્યાસંગથી કપરા પ્રસંગોએ આશ્વાસનો પણ મળ્યાં ને શક્તિ પણ. એ બધું સહજ રીતે રસાતું રહ્યું છે.

ગુજરાતના જીવનમાં જે કપરી ભીષણ પરિસ્થિતિઓ આવી તેની અગનઝાળનો તાપ તો સર્વસ્પર્શી બન્યો. એ ઝાળમાં શેકાવાનું આપણાં લેખિકા હિમાંશી શેલતને પણ આવ્યું. અનામત વિરોધી આંદોલન, પ્લેગનો હાયકારો, નવનિર્માણ આંદોલન અને ભીષણતમ ઘટના તે ૨૦૦૨નાં કોમી રમખાણો. એની નિરૂપણમાં લેખિકાએ અતિ સંયમ જાળવીને લખ્યું છે. એના વિશે સંવેદનશીલ લેખિકાએ વિશેષ લખવું જોઈતું હતું એમ આપણને લાગે પણ એમને તો આત્મકથામાં લંબાણ નહોતું કરવું. એટલે તો એમણે લેખિકા તરીકેના જીવનના ઊગમ, ઉછેર ને વિકાસનો હેવાલ પણ કેટલો સંક્ષેપમાં આપી દીધો છે ! બેશક, કહેવા સરખુંય કહ્યું છે. વાર્તાલેખિકા તરીકે એમને મળેલ મહત્ત્વ, ઇનામ વગેરેની વાત પણ કરી છે; પણ સંક્ષેપે, આત્મરતિથી બચીને.

શિક્ષણજગતની એક આદરપાત્ર હસ્તી મહેતાસાહેબ તો એમના આદરણીય હતા તેનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કર્યો છે. એ વ્યક્તિના ચારિત્ર્યહનન માટે જે નાપાક જાહેર કોશિશો થઈ અને એમાં લેખિકાને જે રીતે સંડોવવામાં આવ્યાં તે વસ્તુએ તો તેમને ઝકઝોરી નાખ્યાં, છતાં તેમણે હિંમત દાખવીને એનો ઉપાય કર્યો ને સફળતા પણ મેળવી.

જીવનભર એકલનારી રહેલાં હિમાંશી શેલત જીવનસાથી નીલમણિના જવાથી તો સંપૂર્ણ એકલાં બની રહ્યાં ! અધ્યાપકની નોકરી વહેલી છોડી વંચિતોના પક્ષે કામ કર્યું ને હજી કરે છે. પણ જ્યારે હૃદયરોગનો ડુમલો આવ્યો ત્યારથી અંતઘડીની સંભાવના એમને દેખાવા માંડી. પણ એનો ભય એમને તો જરાયે રહ્યો નથી. કહે છે : “બેઠાં છીએ પણ ઝબોળીને આકાશ નીચે. નામકામની એસીતેસી. નથી જોઈતું કંઈયે. ન ધખના, ન અબળખા, ન ઉછાળા. કોઈએ પૂછ્યું - ન પૂછ્યું, કહ્યું - ન

કહ્યું, ગણ્યાં - ન ગણ્યાં, આપ્યું - ન આપ્યું, બોલાવ્યાં - ન બોલાવ્યાં, કશા કરતાં કશાની તમા રહી નહીં” (પૃષ્ઠ : ૧૬૬) આ દંભ નથી. પ્રામાણિક આલેખ છે ને એકરાર પણ છે.

‘હું મુક્તિ. સુડતાળીસમાં જન્મી એટલે સ્વતંત્રતાને વધાવવા પાડેલું મારું પહેલું નામ. રાશિ-નામ મળ્યું એ પાછળથી.’ (પૃષ્ઠ : ૪) એ રીતે આમ, આખું ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ લેખિકાની એટલે મુક્તિની મુક્તિકથા છે. એમાં વાર્તાનો રસ છે, લાગણીઓના આલેખનમાં સંયમ છે, પણ ક્યાંય ઢાંકપિછોડો નથી. એક અર્થમાં તો સાવ સામાન્ય જીવનની આ કથા છે, તો બીજા અર્થમાં આલેખનની દૃષ્ટિએ અસામાન્ય પણ છે. જીવનની પળોનાં ઘૂંટાયેલાં સંવેદનો, લેખિકાની કલ્પકતા થકી રસપૂર્ણ બનેલાં યથાર્થ આલેખનો લેખિકાની આંતરછબિને બરાબર ઉપસાવી આપે છે. છેલ્લે એક ખાસ નોંધપાત્ર વાત કરીને આપણે આ ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ વિશેની વાતને આટોપીશું. ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’માં લેખિકા કહે છે : “અડસઠ પતાવીને બેઠાં છીએ ઠાઠથી. સાવેસાવ એકલાં, વિસ્તરેલા રજવાડામાં, અને વાગોળીએ છીએ પ્રેમગાથા. સાચું કહીએ તો ઝળહળતા પ્રકાશમાં કોઈ પ્રતાપી પુરુષનો હાથ ઝાલી દુનિયા આખી સામે રોમાંચમાં રણઝણ અવાજે ‘ધ મેન ઇન માય લાઇફ’ કહીને રજૂ કરી શકાય એવી કોઈ વ્યક્તિ જીવનમાં આવી નહીં... ઝટપટ પ્રેમમાં પડી જાય એવું હૃદય નહીં. તોયે પ્રેમગાથા સશક્ત છે, ઠેઠ સત્તર-અઢારે આરંભાયેલી, અને આજ સુધી તાજી રહેલી, નાનાં નાનાં ચોટદાર અને મોટાં મોટાં દળદાર પ્રકરણોથી ખીચોખીચ.” (પૃષ્ઠ : ૧૧૪) આટલા જ શબ્દો પર્યાપ્ત અને સશક્ત છે. એ બતાવે છે કે હિમાંશી શેલતની પ્રેમગાથા સશક્ત છે એ એમના હૃદયમાં વ્યાપેલ છે, ‘ન હન્યતે’ની સ્થિતિમાં. એ એમની નિજી બાબતને છેડ્યા વિના એટલું જ કહીશું કે વાચક સમક્ષ આખું ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ એક રીતે તો મુક્તિની રસભર પ્રેમગાથા રૂપે જ નિરૂપાયેલ છે. મુક્તિનો એમનો નિજી પ્રેમ સશક્ત છે એટલો તેમનો સમષ્ટિ પ્રેમ પણ છલોછલ છે.

રંગદર્શી સશક્ત કલમે, નિખાલસતાથી આલેખાયેલી એક સંવેદનશીલ, મુક્ત ને વિશાળદિલ લેખિકા, પ્રાધ્યાપિકા વત્તા કર્મશીલ એવી સબળા નારીની આ પ્રભાવક, યથાર્થલક્ષી આત્મકથની ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ એક ખાસ મોડ શી બની આવી છે. વાર્તારસ, સામાજિક ન્યાય અને પ્રતિબદ્ધતા પરત્વે સાચાં રહી, કલાત્મક વાર્તાઓ આપી જાણનાર સફળ વાર્તાલેખિકાની આ સબળ આત્મકથા છે. તેમાંથી મળતા છલોછલ વાર્તારસ અને માનવતાના સંદેશથી ભર્યું આ ‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ આપણા આત્મચરિત્રાત્મક સાહિત્યનું એક મુક્તવૃત્તાંત બની રહે છે.

□

સંબંધોનું સપ્તરંગી મેઘધનુષ - 'પાછા વળવું' | ડૉ. સંજય જે. આચાર્ય

['પાછા વળવું' - વીનેશ અંતાણી, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૨, આર. આર. શેઠ એન્ડ કું.]

માનવસંબંધો, માનવસ્વભાવ, માનવનિયતિનાં વિવિધ રૂપોને પોતાના કથાસાહિત્યમાં આકારિત કરનાર વીનેશ અંતાણી આપણા અગ્રગણ્ય સર્જક છે. ઉત્તમ નવલકથાકાર અને પ્રયોગશીલ વાર્તાકાર વીનેશભાઈ પાસેથી 'હોવારવ', 'રણઝણવું', 'અહીં કોઈ રહેતું નથી', 'તને ખબર નથી, નિરુ' જેવા વાર્તાસંગ્રહો મળ્યા છે. 'પાછા વળવું' તેમનો પાંચમો વાર્તાસંગ્રહ છે.

આ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ પંદર વાર્તાઓ સમાવાઈ છે. માનવીની આસપાસ રહેલા સંબંધો આ વાર્તાઓના કેન્દ્રસ્થાને છે. પ્રત્યેક વાર્તાનો વિષય પણ સંકુલ માનવસંબંધો છે. એ સંકુલ માનવસંબંધો પાછળ રહેલાં માનવમનનાં સૂક્ષ્મ સંવેદનો કલાત્મક રીતે વાર્તા સ્વરૂપે આકારિત થયાં છે. જીવન અને કલાના અદ્ભુત સમન્વય સાથે વીનેશભાઈ વાર્તાઓ રચે છે. દામ્પત્યજીવન, સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના લગ્નેતર સંબંધો, માતા અને પુત્રીના સંબંધો, પિતા અને પુત્રીના સંબંધો, નાની અને દોહિત્રીના સંબંધો, વૃદ્ધ માતાપિતા અને પોતાની દુનિયામાં વ્યસ્ત રહેતાં સંતાનોના સંબંધો અને સંયુક્ત પરિવારના સંબંધોના વિવિધ રંગો આ વાર્તાઓમાં વિખેરાયા છે. આ સંગ્રહમાં દામ્પત્યજીવનની વિસંવાદિતાને વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓ 'જાળું', 'બોગદું', 'મૃગજળ', 'સાક્ષાત્', 'વિમોચન' છે. માતા-પુત્રીના સંબંધોનો એક રંગ 'પાછા વળવું' વાર્તામાં દેખાય છે તો પિતા-પુત્રીના સંબંધોનો બીજો રંગ 'એવું જ ઘર' વાર્તામાં દેખાય છે. યુવાન થયેલાં સંતાનોનાં માતાપિતાની મૂંઝવણ 'નિર્ણય' વાર્તામાં આલેખાઈ છે તો આપણા સાહિત્યમાં જવલ્લે જ દેખાતો 'નાની અને દોહિત્રી'નો સંબંધ 'નાની અને પછી મોના' વાર્તામાં નિરૂપાયો છે. વૃદ્ધ થઈ ગયેલાં દંપતી અને તેમનાં સંતાનો સાથેના સંબંધો 'વગડો અને ઘર', 'જીર્ણોદ્ધાર', 'એમની જિંદગી', 'રમણલાલ સી. ગાંધી' વાર્તાઓમાં આલેખાયા છે; જ્યારે સંયુક્ત કુટુંબનો પરિવેશ અને સંયુક્ત કુટુંબના રંગો 'માઘવીની વાર્તા', 'એવું જ ઘર', અને 'સાંકળથી બાંધેલી' વાર્તાઓમાં વ્યક્ત થાય છે.

દામ્પત્યજીવનની વિસંવાદિતા અને એ કારણે સર્જાતો વિચ્છેદ વીનેશભાઈની વાર્તાઓમાં અનેક વાર દેખાય છે. બૌદ્ધિક, સંવેદનશીલ અને માનસિક સ્તરે સતત તાણ અનુભવતાં પાત્રો ભાવક સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય એવું શબ્દચિત્ર સર્જવું લેખકને સહજ છે. આ સંગ્રહની 'જાળું' વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં લખાયેલી છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં પંચગીનીનો પરિવેશ અને ત્યાં ઉપસ્થિત દંપતી વચ્ચે થતા સામાન્ય દૈનિક

રોજિંદા વ્યવહારોનું આલેખન છે, જે કથાવસ્તુને ગતિશીલ બનાવે છે અને પાત્રોનાં મન:સંચલનો સમજવામાં ભાવકને સહાયક બને છે. ફ્લેશબેક ટેકનિકથી વાર્તાનો વિકાસ થાય છે. અંધેરીમાં નાયિકાના નામે ખરીદેલો ફ્લેટ છ મહિના પછી કોઈ બીજી સ્ત્રીના નામે કરવાનો છે. પોતે નિસંતાન છે અને પતિના જીવનમાં આવેલી બીજી સ્ત્રીને સ્વીકારવાની પતિની વિનંતી પતિની અસહાય સ્થિતિને વ્યક્ત કરે છે. વાર્તામાં ‘જાળું’ સંબંધોના આટાપાટનું પ્રતીક બનીને આવે છે. ‘અસ્થિર નજર પાછળ દેખાયેલો ડર’ (પૃ. ૨૩), ‘અમારા ઘરમાં કોઈ રહેતું નથી, માત્ર પડછાયા વસે છે.’ (પૃ. ૨૪) ‘મારો અવાજ ફફડતી હવામાં વેરાઈ જતો હતો... જાણે મીણબત્તી બુઝાતી બુઝાતી અચાનક બચી જવા માટે તરફડતી હોય (પૃ. ૨૬) – જેવાં વિધાનો દ્વારા પાત્રોની મન:સ્થિતિ આકારિત થાય છે. અહીં પાત્રોનાં મનોસંચલનોને વ્યક્ત કરતી ભાષા કાવ્યાત્મકતાને સ્પર્શે છે. જ્યારે દામ્પત્યજીવનની વિફળતાનું માર્મિક નિરૂપણ કરતી ‘બોગદું’ કલાત્મક વાર્તા છે. હેમંત અને હેમાના સંવાદોથી વાર્તાનો વિકાસ થયો છે. જુદા જુદા ટુકડાઓથી સંબંધોની ભગ્નતાનો કોલાજ અહીં રચાય છે. ‘હવે આપણે લાંબું ન ખેંચીએ’ એવા છૂટા પડવાના નિર્ણય સાથે શરૂ થયેલી વાર્તામાં ફ્લેશબેકમાં દામ્પત્યજીવનના શરૂઆતની સુખદ ક્ષણો આલેખાઈ છે, તેને સમાંતર જ વર્તમાન વાસ્તવિકતા મૂકીને વિરોધાભાસનું સૌંદર્ય વ્યક્ત થાય છે. વર્તમાન સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં સંજય અને મિત્રાના દામ્પત્યજીવનની સમસ્યાઓનું આલેખન ‘મૃગજળ’ વાર્તામાં થયું છે. ‘ઘર સાચવે એવી પત્ની’ના બદલે ‘સાથીદાર અને પોતાના જેટલું જ કમાતી પત્ની’ ઇચ્છતા સંજયને મિત્રા મળી અને બંનેએ સાથે મળીને પોતાનું સ્વપ્નનું ઘર સજાવ્યું. નવા ઘર માટે અપાયેલી પાર્ટીના દિવસે જ મિત્રા પોતાના પ્રોજેક્ટ માટે સિંગાપોર જવાની જાહેરાત કરે છે. સંજયે ભૂતકાળમાં જે પલ્લવી સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડી હતી. એ પલ્લવી પોતાના પતિ સાથે પાર્ટીમાં આવી હતી. એને નવા ઘરની એ બાલ્કની ખૂબ ગમી, જે સંજયને ખૂબ પસંદ હતી. મિત્રા પાસે તો સંજયની આવી અપેક્ષાઓનું કંઈ મહત્ત્વ જ નહોતું. વિરોધાભાસ દ્વારા વિસંવાદિતાને વેધકતાથી વ્યક્ત કરવાની કલા વીનેશ અંતાણીને સહજસાધ્ય છે. અંધશ્રદ્ધાને કારણે પતિના મનોરથો પર પાણી ફેરવતી પત્નીની વાત ‘સાક્ષાત્’ વાર્તામાં આલેખાઈ છે. ‘વિમોચન’ વાર્તા ફ્લેશબેક ટેકનિકમાં લખાયેલી છે. વાર્તાનાયક માટે ‘એ’ સર્વનામ પ્રયોજે છે અને તે રીતે વાર્તાની ગતિ થાય છે. ભૂતકાળના ચિરપરિચિત પરિવેશમાં વાર્તાનાયકને પોતાનો ભૂતકાળ યાદ આવે છે. અહીં, તેને એક પુસ્તકના વિમોચન માટે બુકશોપના માલિક તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો હતો. કાર્યક્રમ શરૂ થયો ત્યારે લેખક વાર્તાનાયકને પોતાનું નામ યાદ કરાવે છે. “એ આભા હતી - જાણે તે ક્ષણે

એને પોતાનું નામ પણ યાદ આવ્યું - આકાશ.” (પૃ. ૧૨૧) એ આભા. જે આકાશની પત્ની હતી અને મલ્લિકાના કારણે એણે આકાશને છોડી દીધી હતી. વિહંગ જે આકાશ - આભાનો પુત્ર છે એણે પુસ્તક પોતાના પિતાને અર્પણ કર્યું હતું - ‘પોતાની માને આપેલી પીડાના બદલામાં’ આવાં વિધાનોમાં નાટ્યાત્મકતા સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રણયત્રિકોણને કારણે સર્જાતી દામ્પત્યની ભગ્નતાને લેખકે આસ્વાદ્ય રીતે આલેખી છે. બૌદ્ધિક, સંવેદનશીલ પાત્રોનાં મનોસંચલનો અને એમના જીવનમાં સર્જાતી વ્યથાનું નિરૂપણ આ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે.

બે સ્ત્રીઓના ભાવજગતને આલેખતી સુંદર વાર્તા ‘નાની - અને પછી મોના’ છે જેમાં નાની અને એની દોહિત્રી મોનાના સંબંધોની વાત છે. બંને સ્ત્રીઓ એકલી રહે છે. આખીય વાર્તામાં ઉદાસીનતાનો પડછાયો ફેલાયેલો રહે છે. અહીં પણ વાર્તામાં ફ્લેશબેક ટેકનિક પ્રયોજાઈ છે. નાનીના પતિ એને છોડીને ક્યાંક જતા રહ્યા છે. ક્યારેક પાછા આવે છે, બે-ચાર કે દસ દિવસ રોકાય અને પાછા ચાલ્યા જાય. નાનીનો પુત્ર અમેરિકા જતો રહ્યો છે અને નાનીની પુત્રી - મોનાની માતાએ આત્મહત્યા કરી છે. મોના અને નાની એકબીજાનો આધાર બનીને રહે છે. નાની પોતાના મૃત્યુ પહેલાં મોનાનાં લગ્ન કરાવી દેવા ઇચ્છે છે. પેઢી -દર-પેઢી ઊતરતી લાક્ષણિકતાઓની વાત આ વાર્તામાં છે. સંવાદોથી વાર્તાનો વિકાસ થાય છે. વાર્તાની ભાષા આસ્વાદ્ય છે. જેમ કે ‘‘એ ઓટલા પર બેઠેલી નાનીને જોતી રહી. ક્યારેક તો ધૂળના ઢગલા જેવી લાગે છે. એ કલ્પના ગમી નહીં. ઢગલો નહીં, નાની ખડક જેવી લાગે છે. જલદી તૂટે એવી નથી - તૂટી હશે તોય બહારથી જણાવા દેશે નહીં.’’ (પૃ. ૧૩) વાર્તામાં દામ્પત્યજીવનની વિસંવાદિતા વિખેરાયેલી જોવા મળે છે. નાનીનો પતિ જતો રહ્યો છે છતાં નાની દઢપણે માને છે કે ‘ઈ ઘરમાંથી ભાગી ગયો છે, પણ ઈણે મને છોડી નથી.’ ‘કાં’ ક છે, જે ઈને મારી હારે જોડી રાખે છે... ઈ દેખાતું નથી. છતાં હોય છે મોના !’ (પૃ. ૧૬) મોનાના પિતાના જીવનમાં બીજી સ્ત્રી આવતાં તેની માતાએ આત્મહત્યા કરી લીધી છે. સંબંધોનાં સમીકરણોની આસપાસ ‘ઈ’ દેખાતું નથી. ‘છતાં હોય છે’નું રહસ્યમય આવરણ છવાયેલું રહે છે.

માતા અને પુત્રી વચ્ચેના સંબંધોમાં સર્જાતી સમસ્યાઓ માટે મનોવૈજ્ઞાનિકો ‘ઇલેક્ટ્રાગ્રંથિ’ને કારણભૂત માને છે, ‘ઇલેક્ટ્રાગ્રંથિ’ને નિરૂપતી વાર્તા તરીકે ‘પાછા વળવું’ને લઈ શકાય. પતિથી અલગ પોતાની પુત્રી અનુ સાથે રહેતી સુધાના જીવનમાં શ્યામ નામનો પુરુષ આવે છે. એ જ કારણથી માતા અને પુત્રીના સંબંધોમાં વિખવાદ પ્રવેશે છે. અનુ માતાને છોડીને હોસ્ટેલમાં રહેવા જતી રહે છે અને પછી પોતાના પિતા સાથે રહેવા ઇચ્છે છે. અનુના જતા રહેવાને કારણે શ્યામ સાથેના સંબંધો પર

પૂર્ણવિરામ મૂકી દીધું હતું પણ અનુ જ્યારે સિમલાથી પાછી આવવાની હતી ત્યારે વાર્તાને અંતે તે શ્યામને ફોન કરીને પોતાની સાથે સ્ટેશન પર આવવા માટે પૂછે છે. કામવાળીના ભરોસે દિલ્હી જેવા શહેરમાં દોઢ વર્ષની દીકરી સાથે રહેતી સુધાના સંઘર્ષનું અહીં આલેખન થયું છે. વર્તમાન સમયમાં બોલાતી ભાષાના ઉદાહરણો પણ અહીં મળે છે. જેમ કે ‘જસ્ટ ડોન્ટ વરી, મમ્મી.’ ‘મને ઇમોશનલી બ્લૅકમેઇલ કરવાનું બંધ કર, મમ્મી પ્લીઝ... ઇનફ ઇઝ ઇનફ...’ સ્ત્રીસહજ સંવેદનો અને માતા-પુત્રીના ભાવજગતને આલેખતી આ સુંદર વાર્તા છે.

વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે જીવનમાં સર્જાતો ખાલીપો કે એકલતાની સમસ્યા અહીં ‘વગડો અને ઘર’, ‘એમની જિંદગી’ અને ‘જીર્ણોદ્ધાર’ વાર્તામાં આલેખાય છે. જેમનાં સંતાનો પરદેશ રહેતાં હોય એવાં માતા-પિતાની સંવેદનાઓ ‘વગડો અને ઘર’માં આસ્વાદ્ય રીતે શબ્દસ્થ થઈ છે. પરદેશથી થોડો સમય પોતાને ત્યાં રહેવા આવતો પુત્ર અને તેનો પરિવાર વૃદ્ધ માતા-પિતાના જીવનમાં ગતિશીલતા - જીવંતતાનો સ્થિર આભાસ કરાવે છે. ‘જીર્ણોદ્ધાર’માં પોતાની વારસાગત હવેલીને લગનથી સાચવતા કાકુભાઈની વાત છે. ‘એમની જિંદગી’માં વૃદ્ધ એકાકી પિતાના જીવનમાં આવેલી સ્ત્રીને કારણે પુત્ર પર થતી અસર અને પુત્ર દ્વારા અપાતી પ્રતિક્રિયાની વાત સુંદર રીતે આલેખાઈ છે. ‘રમણલાલ સી. ગાંધી’ વાર્તામાં મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ છે. ટેલિફોન પર આવતા રોંગ નંબરને કારણે વાર્તાનાયકના મન પર થતી અસર અહીં આલેખાઈ છે. અલગાઈમરથી પીડિત રમણભાઈ પણ એકાકી, વૃદ્ધ છે. દીકરો પરદેશથી ફોન કરીને સમાચાર પૂછી લે છે. એમના એકાકી જીવનની વ્યથા ભાવક સુધી પહોંચે છે. આ વાર્તા પાત્રપ્રધાન કહી શકાય. બાહ્ય જગતની ગતિવિધિને વર્ણવતાં લેખક રમણભાઈના મનોવિશ્વને પણ આલેખે છે. ‘જેમનું અનુસંધાન ક્યાંય ન જોડાતું હોય એવી વ્યક્તિ કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં રમણ પણ થઈ જાય છે’ એવું જ રમણલાલ સાથે થાય છે. અહીં વાસ્તવ, અવાસ્તવ અને અતિવાસ્તવના ત્રિવિધ રંગો છે.

‘માધવીની વાર્તા’, ‘એવું જ ઘર’, ‘સાંકળથી બાંધેલી’ વગેરે વાર્તાઓમાં સંયુક્ત કુટુંબના પરિવેશનું આલેખન છે. ‘માધવીની વાર્તા’માં સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતી નવોઢા માધવી જ્યારે નોકરી માટે એકલા રહેતા પતિ હેમંત સાથે રહેવા જાય છે ત્યારે જે સમસ્યાઓ સર્જાય છે તેનું વર્ણન છે. જોકે નવપરિણીત યુગલનાં સંવેદનો, અહીં આલેખાયાં છે. જાતે લગન કરીને ગયેલી પુત્રીથી નારાજ પિતાની વાત ‘એવું જ ઘર’ વાર્તામાં આલેખાયેલી છે. પિતા-પુત્રી વચ્ચેના ગાઢ સંબંધોની સાથે સંયુક્ત કુટુંબમાં જીવતા અન્ય સંબંધોનું રસાયણ ભળે છે. નારાજ બીમાર પિતાને મળવા આવતી પુત્રી જીવનના નાજુક એવા પડાવ પર છે, જ્યાં એ એકાકી છે. પિતા એનાથી નારાજ છે

એટલે ઘર છોડીને જતી રહે છે. સંયુક્ત કુટુંબનો એક રંગ રંજન અને નિવાસનાં કુટુંબીજનોમાં પણ મળે છે. નિવાસ પરની ઘરની જવાબદારીઓને સાથે જ નિભાવતી રંજન નિવાસના મૃત્યુ પછી એકાકી છે. સંયુક્ત કુટુંબનો નકારાત્મક રંગ ‘સાંકળથી બાંધેલી’ વાર્તામાં પણ વ્યક્ત થાય છે.

આ સંગ્રહમાં માનવીય સંબંધોના જુદા જુદા રંગો આલેખાયા છે. સંબંધોની સંવાદિતાને બદલે વિસંવાદિતા અને વિચ્છિન્નતાનો રંગ ખૂબ ગાઢ છે. સામાજિક પ્રાણી ગણાતો માનવી સંબંધો વિના જીવી નથી શકતો અને સંબંધોને કારણે જીવનમાં સમસ્યાઓ સર્જાય જ છે. અનુભૂતિ, ઘટના, પાત્ર, વૈવિધ્યસભર રચનારીતિ અને ભાષાનો ઔચિત્યપૂર્ણ વિનિયોગ આ વાર્તાઓને કલાપરિમાણ આપે છે. તેમાં આવતું પરિવેશનું વર્ણન ક્યારેક પાત્રોના ભાવજગત અને ઘટનાનો સંકેત આપે છે તો ક્યારેક કથાવસ્તુને ગતિ આપે છે અને કથામર્મને ઉજાગર કરે છે. સાવ નાની, સહજ બાબતોની કલાત્મક માવજત સુંદર વાર્તાઓ સર્જે છે.

□

વાસ્તવનું કલાત્મક રૂપાન્તર | મોહન પરમાર

[બે ઇ-મેઇલ અને સરગવો (વાર્તાસંગ્રહ) : લે. દશરથ પરમાર, ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, કાર્યું પૂર્ણ, કિંમત રૂ. ૧૩૫/-]

શ્રી દશરથ પરમારના બીજા વાર્તાસંગ્રહ ‘બે ઇ-મેઇલ અને સરગવો’ વિશે લખતા પહેલાં એમના પ્રથમ સંગ્રહ ‘પારખું’ (૨૦૦૧) વિશે મેં લખેલું તે યાદ આવે છે : “દશરથ પરમારના વાર્તાસંગ્રહ ‘પારખું’માંથી પસાર થતાં લાગ્યું છે કે દશરથ પરમારના વાર્તાકાર તરીકે અનેક ચહેરા દેખાયા છે. એક રીતે જોઈએ તો તેમની વાર્તાઓની રચનારીતિ બીબાઢાળ નથી. સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિને કારણે કેટલીક વાર્તાઓ પરંપરાગત ઢાંચામાંથી ઊગરી ગઈ છે. સ્ત્રી-સહજ લહેકા, બોલીનો યોગ્ય વિનિયોગ, ગ્રામપરિવેશની વાર્તાસહજ માવજત કરવામાં એ પાવરધા છે. તળજીવન જાણે એમની રગેરગમાં વહી રહ્યું છે. લલિત-દલિત બંને ધારામાં વાર્તાસર્જન કરતા આ વાર્તાકાર છે.”

૧૨ વર્ષ પછી પ્રગટ થયેલા એમના આ બીજા વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓ તપાસતાં, પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહની જેમ જ આ સંગ્રહમાં પણ એમની સર્જન શક્તિનાં સઘળાં વાનાં દેખા દે છે. રચનારીતિ સંદર્ભે એમાં બીજાં વાનાંનો વિનિયોગ થયો છે, પરંતુ સૌથી અલગ તરી આવે તેવું જો કોઈ વાનું હોય તો એ છે કે તેઓ વાસ્તવનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરવામાં પોતાની સઘળી સર્જનશક્તિ કામે લગાડે છે. આવું કરતી વખતે વાર્તાને

કલાગત આભૂષણોથી સજ્જ કરવામાં એમને પ્રયત્ન કરવો પડ્યો નથી. બધું આપોઆપ ગોઠવાઈ જતું લાગે. આમ સહજ-સ્ફુરિત પ્રત્યક્ષીકરણ આ વાર્તાઓનો વિશેષ છે. એને કારણે વાસ્તવનું કલામાં થયેલું રૂપાન્તર શોભી ઊઠે છે.

આ સંગ્રહમાં કુલ ૨૧ વાર્તાઓ છે. તેમાંથી મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં કોઈ ને કોઈ રીતે લેખકના સર્જનકર્મના ચમકારા મને વરતાયા છે. ‘ધીમે ધીમે હોલવાતી સાંજ’માં સરલા અને જયેશના લગ્નવિચ્છેદ પછીની ઘટનાને બલિષ્ઠ બનાવવામાં લેખકની કુનેહ વરતાય છે. બાવળ પર કરેલા સુગરીના માળાનો સંદર્ભ અને નર-સુગરી નારી-સુગરીની રાહ જુવે તે દૃશ્યો જયેશના લગ્નજીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પૈસાદાર મા-બાપની દીકરી સરલા સાથે જયેશનું લગ્નજીવન નિષ્ફળ ગયા પછી પણ જયેશ સરલાની રાહ જુએ છે. આ સંદર્ભો વાર્તાને જીવંત રાખે છે. તૈયાર થયેલા ઘરના વરંડાના પાયા વચ્ચે આવતું બાવળનું ઝાડ પાડવું પડે તેમ છે. છતાં જયેશ ના પાડતો રહે છે. છેવટે સરલા તરફથી મળેલ નિરાશાને કારણે બાવળનું ઝાડ પાડવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. સુગરીનો માળો, ઘર, બાવળ અને જયેશનું દામ્પત્યજીવન એ સર્વ વાનાં વાર્તામાં એકરસ થઈને ગૂંથાયાં હોવાથી વાર્તા કલાત્મક બની આવી છે.

‘નવેળી’ વાર્તામાં બાપ-દીકરાનો નવેળી સાથેનો સંબંધ વાર્તારસ જાળવી રાખે છે. દીકરાનું બાપમાં થયેલું રૂપાન્તર નવેળીમાં બનેલી ઘટનાને વધુ બળવત્તર બનાવે છે. વાર્તાની અભિવ્યક્તિમાં દાખવેલી કમાલને કારણે વાર્તાના તંતુઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલા રહે છે. બાપ અને શાંતાકાકીની ઘોર વચ્ચે નવેળી જેટલું અંતર પણ સાંકેતિક છે. વાર્તાનો નાયક કથક છે જે બાપાની વાત કરતો રહે છે. બાપાના મૃત્યુ પછી નાયકનો નાનો ભાઈ અને શાંતાકાકીનો નરેશ એકબીજા સાથે હળમળી જાય તેમાં પણ સંકેતો પડેલા છે. બાપા હોકો પીતા તે સંદર્ભ એમના મૃત્યુ પછી ફરીથી લેખકે ઉપસાવ્યો છે. હોકો ફરતો ફરતો કથાનાયકના હાથમાં આવે છે ત્યારે નવેળીની વાતે સાવ નામકર ગયેલા બાપા જાણે કે કથાનાયકમાં બેઠા થાય છે. હોકો ગગડાવવાની ક્રિયામાં રહેલા સંકેતો બાપા અને કથાનાયકના નવેળી સાથેના સંબંધો તાજા કરે છે. સવિતા સાથે બાળપણમાં અને કિશોર વયે થયેલી કથાનાયકની ચેષ્ટાઓમાં બાપાનું પુનરાવર્તન થતું ભળાય છે. સંકેતો દ્વારા પાત્રોના માનસને ઉજાગર કરવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે.

‘અનપેક્ષિત’માં કચેરીનું વાતાવરણ છે. વાર્તાનો પરિવેશ દલિત નથી. પરમાર અને કચેરીના બોસ – બે દલિત પાત્રો છે. આ બે પાત્રો નિમિત્તે દલિત સંવેદન ઊઘડે છે. કચેરીના બોસે જાતિ છુપાવી છે. કચેરીમાં એની જાતિ વિશે કોઈ જાણતું નથી.

કડક સ્વભાવના આ ઓફિસરની કોઈ અવગણના કરી શકતું નથી. વાર્તાને અંતે ગામડિયા સંબંધીઓના કારણે બોસની જાતિ વિશે જાણકારી મળે છે. પછી તો બોસની જાતિને કારણે પટાવાળા કક્ષાના કર્મચારીઓ પણ બોસની અવગણના કરવા પ્રેરાય છે. અહીં હિન્દુ સમાજની વર્ણપ્રથા સામે લેખકે પ્રહારો કર્યા છે.

‘ના, નહીં તોડવા દઉં...!’ સાધારણ વાર્તા છે. પ્રથમ લગ્ન કુંભ સાથે થયા પછી પ્રેમકુંવરબાનાં વીરભદ્રસિંહ સાથે લગ્ન થાય છે. એ નિઃસંતાન હોવાથી વીરભદ્રસિંહ શણગારકુંવરબા સાથે બીજા લગ્ન કરે છે. તેનાથી બે પુત્રો પણ થાય છે. વીરભદ્રસિંહના મૃત્યુ વખતે વારંવાર કુંભ સાથે થયેલા લગ્નનો સંદર્ભ પ્રેમકુંવરબાને સતાવે છે. પોતે વિધવા થયાં નથી એમ માનીને ચૂડીકર્મ કરાવવાની ના પાડે છે.

‘વળાંક પર અંધારું’માં પત્નીના અવસાન પછી પુરુષની સ્થિતિનું નિરૂપણ આસ્વાદ્ય છે. પત્નીના જીવતેજીવત કલ્પના સાથે હળી ગયેલા આત્મારામની જીવન-લીલા અહીં પ્રગટી છે. પત્નીના અવસાન પછી કલ્પનાને મળવા ગયેલા આત્મારામને શ્વાસ ચડે છે. ત્યારે કાયમ તકેદારી રાખતી પત્નીનો અવાજ આવવાનો ભાસ થાય છે. આત્મારામના પલટાતા ભાવમાં લેખકે સૂઝસમજ દાખવી હોવાથી, એ કલ્પનાને મળ્યા વિના પાછા વળે, તે પ્રકારના અંત સામે પ્રશ્નો રહેતા નથી.

‘ઠેસ’, ‘ચિલોત્રાની જેમ’, ‘સણકો’ અને ‘ભેટો’ વાર્તાઓમાં સામાજિક વાસ્તવનાં પડળ અનાયાસે ખૂલ્યાં છે. વીણા અને સવિતા વચ્ચેનો ઈર્ષાભાવ પ્રગટ કરતી ‘ઠેસ’ વાર્તામાં અંતે વીણાનો માનસપલટો એની માનવીય ચેતનાને કારણે થયો છે. વીણા વિધવા છે. સવિતાની સગાઈ માટે આવેલા માણસો વીણાને પસંદ કરે છે ત્યાંથી બંને વચ્ચે ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે, પરંતુ સવિતા વિધવા થયાનું જાણી એના પ્રત્યેનું વીણાનું આખું વલણ બદલાઈ જાય છે. ‘છોકરીના રાંડવાની સઘળી પીડા પોતાની કાયામાંથી નીકળીને સવિતાની કાયામાં પ્રવેશી-પ્રસરી વળી હતી..’ વીણાની આ ઉક્તિમાં રહેલું ચાલકબળ સવિતાની પીડાને પોતાની ખુદની પીડા સમજવા પ્રેરે છે. ‘ચિલોત્રાની જેમ’ વાર્તા બે રીતે ગતિ કરે છે. ચિલોત્રા પક્ષીની જેમ જીવન જીવતા કેદારના અતીત અને સાંપ્રતને લેખકે બખૂબી વર્ણવી બતાવ્યો છે. ‘સણકો’માં કનુના લીધે સગર્ભા બની બેઠેલી લલિતાની વેદનામય સ્થિતિ સુપેરે પ્રગટ થઈ છે. વાર્તા-કથક બાળક લલિતાની સઘળી પળોનો સાક્ષી છે. અંતમાં લલિતાના સાડલાના કાણામાંથી રેતની દઢૂડી થવાનો સંદર્ભ લલિતાના છિન્ન-ભિન્ન થયેલા જીવન સાથે સંધાન રચે છે. ‘ભેટો’ વાર્તા પુત્રજંબનાની વાર્તા છે. જેની સાથે લગ્ન થયેલાં તે મૃત પતિ ત્રિકમથી થયેલો પુત્ર મૂકીને રણછોડ સાથે પુનર્લગ્ન કરતી વખતે પુત્રને મળવાની શરત કરેલી. પણ રણછોડ એ વાતથી નારાજ છે. નારાજ રણછોડની જોહુકમી સામે સંઘર્ષ કરીને પુત્રને મળવાનું

એ ટાળી શક્તી નથી. સ્ત્રીશક્તિનો પરિચય બતાવતી વાલીના માતૃપ્રેમનો અંતે વિજય થાય છે.

‘ચીલ’ દશરથ પરમારની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં સ્થાન પામે તેવી વાર્તા છે. ક્યાંય કશી ક્યાશ નહિ. વિષયવસ્તુની માવજત પણ એકદમ સૂક્ષ્મ. ‘ચીલ’ના પ્રતીક દ્વારા પાત્રોની મનઃસ્થિતિઓ તાગવાનો પ્રયત્ન અહીં સફળ થયો છે. વાર્તાની લઢણ રસપ્રદ હોવાથી વાર્તાના અર્થસંકેતો સહજ પામી શકાય છે. કથાનાયિકાના આત્મકથન દ્વારા વાર્તાના સઘળા સંકેતો સ્ફુટ થાય છે. મિલકતની વહેંચણીમાં પોતાને થયેલા અન્યાયોનો ઘૂંટડો ગળી કથાનાયિકા નોકરીએ જવા નીકળી છે. ખેતર વચ્ચે ઊંધું ઘાલીને નીંદતા બાપા પાસે પોતાને થયેલા અગણિત અન્યાયોનો જવાબ માગવા એ મોં ખોલવા જાય છે. ત્યાં બાપાની આંખોની ભીનાશ એને ધરમૂળથી હલબલાવી મૂકે છે. અચાનક એનું ધ્યાન કામમાં મશગૂલ થવા જતા બાપા પર પડે છે. બાપાનો હાથ ચીલના બદલે ઘઉંના છોડ ટપોટપ ચૂંટ્યે જાય છે. નીંદેલા આખાય પાળિયામાં ચીલના વેંત-વેંત જેવડા છોડ છાતી કાઢીને મલકાતા દેખાય છે. અંતમાં નાયિકાને મિલકતની વહેંચણી વખતે બાપાની મજબૂરીનું કારણ સમજાય છે. આ પ્રતીતિ જ વાર્તાની સફળતાનો આધાર બની રહે છે.

‘શલ્યા’માં અહલ્યાની નજરે વાર્તાનું નિરૂપણ થયું છે. ગૌતમ ઋષિના જાતીય આવેગ સામે નિઃસહાય બની બેઠેલાં અહલ્યા છેલ્લે શલ્યા થઈને પડી રહે છે. આ શિથિલ સ્થિતિમાં અનેક સંદર્ભો સમાયેલા છે. ‘સીતાત્યાગ’ના પ્રસંગને કથા સાથે જોડીને ઇન્દ્ર, વિશ્વામિત્ર અને ગૌતમ ઋષિના પુરુષલક્ષી આવેગો આપણને હાથવગા થાય છે. રચનારીતિ શિથિલ હોવાથી વાર્તા ખાસ પ્રભાવક બનતી નથી.

‘કાયાન્તરણ’ વાર્તાનું વિષયવસ્તુ સાવ નવું છે. ગુજરાતમાંથી વિદેશમાં વસેલા ડોક્ટર સેમ પટેલે કેમિકલમાંથી પતંગિયાં બનાવવાનો એક પ્રયોગ કર્યો છે. અનબ્રેકેબલ કેબિનમાં પાંખો ફફડાવતાં પતંગિયાં જોઈ એનો પગ ધરતી પર ટકતો નથી. વાર્તાનો પ્રારંભ એણે કરેલા પ્રયોગની સફળતાથી થાય છે. એની ખુશીનો કોઈ પાર નથી. એ ઘેર આવે છે. પત્નીને વાત કરીને ખુશી વહેંચે છે. તે દરમિયાન એને એના ગામની, ખેતરની, પિતાજીની યાદ આવતી રહે છે. પિતાજીના જુનવાણી માનસની હરેક પળને એ જુદી રીતે જુએ છે. પિતાજીના ત્રાસથી હરિજનો હિજરત કરી જાય છે. હરિજનો પ્રત્યેનું પિતાજીનું કુકારાઘાત વલણ સેમ પટેલને બિલકુલ ગમતું નથી. અમેરિકામાં ભૂરિયાઓની ઇન્ડિયનો પ્રત્યેની તિરસ્કૃત વૃત્તિને પિતાજીની હરિજનો પ્રત્યેની વૃત્તિ સાથે સરખાવે છે. પતંગિયાંનો સફળ પ્રયોગ થયા પછી વાર્તા જુદો જ વળાંક લે છે. કથાનાયકની ગેરહાજરીમાં જ એનો આસિસ્ટન્ટ સ્મિથ પતંગિયાંને ફૂડનો વધારે ડોઝ

આપી બેસે છે. પતંગિયાં થોડા સમયમાં જ મોટા થઈને કાચની બહાર ધસી આવવા મથી રહ્યા છે. સેમ પટેલને જાણ થતાં જ એ લેબોરેટરીમાં દોડી જાય છે. પોતે ધારેલું પાર ન પડતાં કથાનાયક બાપની મુદામાં આવી જાય છે. મજૂરોની વધતી જતી તાકાત બાપુજીને ઉશ્કેરે છે. તો પતંગિયાંની વૃદ્ધિ સેમ પટેલને ઉશ્કેરે છે. હરિજનો બંધન સ્વીકારતા નથી તેમ પતંગિયાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્રતા ઝંખે છે. આમ વાર્તામાં બે સ્તરે કાયાન્તરણ થાય છે. દશરથ પરમારે આ વાર્તામાં દાખવેલી સૂઝ-સમજ, એમને નીવડેલા વાર્તાકાર તરીકે સ્થાપી આપે છે.

‘મનગમતો નિર્ણય લેવાનું સુખ’ અને ‘થળી બહાર પગ’ બંનેમાં નારીનાં રૂપ સમાન સ્તરે ઊઘડ્યાં છે. ‘મનગમતો નિર્ણય લેવાનું સુખ’ વાર્તામાં પૂર્વી હિંમતપૂર્વક મનગમતા પુરુષ સાથે લગ્ન કરે છે. તો ‘થળી બહાર પગ’માં સાસુની અફવાને અવગણીને પોતાના પ્રિયપાત્ર તરફ આગળ વધતી વિધવા અરુણાની કથા છે. બંને વાર્તાઓમાં સ્ત્રીઓ મનગમતા નિર્ણય લેવામાં જરાય બાંધછોડ કરતી નથી.

‘શિકાર’ વાર્તામાં પશુપંખીઓનાં પ્રતીકો દ્વારા સર્વાર્થ-દલિતો વચ્ચેની ભેદરેખાને લેખકે ખોલી આપી છે. આપણા સમાજની વર્ણવ્યવસ્થા પર કટાક્ષ કરતી આ વાર્તા છે. ‘કાટમાળ’માં ભૂકંપપીડિત કથાનાયકની નિઃસહાયતા પ્રગટ થઈ છે. ભૂકંપ વખતે આખા ગામમાં માત્ર એક જ બચેલો માણસ આધાર-પુરાવાના અભાવે સહાય મેળવી શકતો નથી. હારીથાકીને એ ઢળી પડે છે. કાટમાળમાં ફેરવાઈ જવાની પ્રક્રિયામાં સર્જનાત્મક અંશો ભેળવ્યા હોત તો સારું પરિણામ આવવાની શક્યતા હતી. ‘ફરક તો પડે છે !’ વાર્તા ધાર્મિક ભેદભાવના પાયા પર રચાઈ છે. મુસ્લિમોની વધતી જતી વસ્તીને કારણે ઘર બદલવાનો નિર્ણય કરતા જીવણલાલના માનસમાં પડેલા અસમાનતાના તંતુઓ લેખકે અધ્યાહાર રાખ્યા છે. ‘છેલ’નું કથાવસ્તુ પાંખું છે. માઈના દર્શને દલિતોને લઈ જવાની પ્રક્રિયા વખતે અને ગામમાં આવ્યા પછીની ક્રિયા વખતે ઊભી થતી ભેદભાવની નીતિને તોષતી આ વાર્તા છે.

‘અસ્વીકાર’ વાર્તા એના રૂપરંગ અને કથાગૂંથણીને કારણે ઉત્તમ બની આવી છે. ‘વાહ’ કહેવાનું મન થાય તેવી એની અભિવ્યક્તિ છે. વાર્તા એક નિર્ધારિત ચોકઠામાં પુરાતાં પુરાતાં રહી ગઈ છે. દલિત વાર્તા છે. જે સમસ્યાનું અહીં નિરૂપણ થયું છે તે નવા અર્થસંકેતો રચે છે. ચંદુલાલનું સર્વાર્થીય માનસ ઉપકાર કરનાર સામે કેવી કૂરતા દાખવે છે તે દર્શ્યોમાં સમાજની વરવી દશાનાં દર્શન થાય છે. વર્ષોથી ઘર કરી ગયેલી અસ્પૃશ્યતાને કારણે સમાજની ભેદરેખાઓને આપણે વળોટી શક્યા નથી અને અસ્પૃશ્ય સમાજનો કાયમ અસ્વીકાર - બધું સુદંબણે અહીં વિકસ્યું છે. શાંતાફૂઈનું ભીખલા સાથે અને ચંદુલાલની પુત્રી સ્મિતાનું વાલ્મીકિ છોકરા સાથે ભાગી

જવું, મંગળનું ચંદુલાલને બચાવવું - આ ત્રણ પ્રસંગે ચંદુલાલનું માનસ એકતરફી જ રહે છે.

‘વિચ્છેદ’ સમાજ સાથેના વિચ્છેદની કથા છે. નોકરી દરમિયાન સમાજની સહેજે પરવા ન કરતા જે. ડી. આર્ય, મોટી થઈ ગયેલી બે દીકરીઓનું ગોઠવવા મોટા ભાઈ પાસે ગામડે જાય છે. તે વખતે ભાઈ અને ભાભીના સંવાદમાં પોતાના પ્રત્યેનો અણગમો જે. ડી. આર્ય પામી જાય છે. અગાઉ ગંદા અને ગોબરા સમાજમાં જન્મ લીધાનો અફસોસ વ્યક્ત કરી ચૂકેલા જે. ડી. આર્ય અવ્યક્ત થઈને પાછા ફરે છે. સમાજ સાથેનો વિચ્છેદ કેવાં પરિણામો લાવે છે, તે જે. ડી. આર્યના પાત્ર દ્વારા સ્ફુટ થયું છે.

‘બે ઇ-મેઇલ અને સરગવો’ વાર્તાનું કથા-સંયોજન ધ્યાનપાત્ર છે. બે ઇ-મેઇલ વખતે માનસીની શૈલી સાથેની વાતચીતમાં કથાવસ્તુ વિકસે છે. માનસી શૈલીને પોતાની સ્થિતિથી માહિતગાર કરે છે. એમાં શિવાકાકાનો પોતાના કુટુંબ સાથેનો નાતો અને નિષ્ઠા પણ છે. શિવકાકાનો માનસી પ્રત્યેનો વાતસલ્યભાવ અને સરગવો કાપવાનો હઠાગ્રહ, એમનું મૃત્યુ અને માનસીનું સ્વપ્ન - સરગવો નહિ કાપવાનો નિરધાર - શૈલેષની ઉદાસી અને સરગવો કાપવાનો ફેસલો - આ બધા પ્રસંગો વખતે માનસીનું માનસ શિવાકાકાના આત્મા સાથે જડાયેલું રહે છે. એક સુંદર વાર્તા વાંચ્યાનો અહેસાસ થાય છે.

આ સંગ્રહની ૨૧ વાર્તાઓમાંથી ભાગ્યે જ ત્રણ-ચાર વાર્તાઓમાં દશરથ પરમારનું સર્જન-કર્મ પાંખું પડતું જણાયું છે. બાકીની બધી વાર્તાઓમાં એમણે કલાસંયમ જાળવ્યો છે. નીવડી આવેલી વાર્તાઓ લેખે ‘ધીમે ધીમે હોલવાતી સાંજ’, ‘નવેળી’, ‘અનપેક્ષિત’, ‘ચીલ’, ‘કાયાન્તરણ’, ‘અસ્વીકાર’, ‘બે ઇ-મેઇલ અને સરગવો’ને ગણી શકાય. તો ‘વળાંક પર અંધારું’, ‘સણકો’, ‘ચિલોત્રાની જેમ’, ‘મનગમતો નિર્ણય લેવાનું સુખ’, ‘વિચ્છેદ’, ‘શિકાર’ જેવી વાર્તાઓ વાર્તાકારની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિનો પરિચય કરાવે છે. સમગ્રપણે જોઈએ તો અહીં લેખકે લલિત-દલિત બંને ધારામાં વાર્તાકથા સાથે પનારો પાડીને વાર્તાની સંરચના કરી છે, જેથી સફળ પરિણામ આવી શક્યું છે.

□

['બહુરંગી' (ગુજરાતી લેખિકાઓની હાસ્યકટાક્ષકૃતિઓનો સંપાદિત સંચય) : સંપાદક : સ્વાતિ મેઢ, પ્રકાશક : ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, ડિ. રૂ. ૧૬૦]

‘બહુરંગી’ સ્વાતિ મેઢે લેખિકાઓની હાસ્યરચનાઓનું કરેલું સંપાદન છે. આ સંપાદન અનેક દષ્ટિએ આપણા હાસ્યસાહિત્યમાં મહત્ત્વનું બની રહે છે. સાહિત્યમાં માનવજીવનના અનેકવિધ ભાવોનું નિરૂપણ થતું હોય છે. આ ભાવોના નિરૂપણથી કરુણ, શૃંગાર, વીર આદિ રસની નિષ્પત્તિ થાય છે. આ રસોની તુલનાએ હાસ્યરસની મહત્તા કંઈક ઓછી જ જણાય છે; અને તેમાં પણ ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યમાં સ્ત્રીસર્જકોની સંખ્યા તો અલ્પ જ છે. લેખિકાઓની હાસ્યરચનાઓનો એક સંચય થાય એટલી કૃતિઓ મળી શકશે કે કેમ એવા સંશય સાથે સ્વાતિબહેન કામ શરૂ કર્યું અને એની ફલશ્રુતિ તે ‘બહુરંગી’ સંચય. પુસ્તકાલયોની મુલાકાતો, વિદ્વદ્જનો સાથે વાર્તાલાપ અને પોતાના વાચન થકી સ્મરણમાં સચવાયેલી લેખિકાઓની હાસ્યરચનાઓ શોધી તેમણે આ કઠિન કાર્ય પાર પાડ્યું. આ સંચયમાં લેખિકાઓરચિત હાસ્યનિબંધો જ નથી પણ વિવિધ સ્વરૂપની હાસ્યરચનાઓ પસંદગી પામી છે. તેમણે કહ્યું છે : ‘હાસ્યનિબંધો, હાસ્યકથાઓ, દીર્ઘ હાસ્યકૃતિઓ, રેખાચિત્રો, આત્મકથનાત્મક આલેખન – આ બધા જ પ્રકારની કૃતિઓ સંચયમાં સમાવી છે.’ (પૃ. ૫-૬) આમ અહીં નવલકથાના અંશો છે તો કટાક્ષકાવ્યો પણ છે; આથી જ ‘બહુરંગી’ શીર્ષક અર્થપૂર્ણ બની રહે છે. હાસ્યના અનેક રંગ અહીં પ્રગટ્યા છે.

સંપાદન એટલે કૃતિઓ એકત્ર કરી એક સ્થળે મૂકી દેવી એવું નથી. સંપાદન વિવેચનનો જ એક પ્રકાર છે. સંપાદક કૃતિનું ચયન કરે છે ત્યારે કૃતિઓનું સઘન વાચન કરી મૂલ્યાંકન પણ કરતો હોય છે. તે જે રીતે લેખકની રચનાઓનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ થાય તે માટે જાગરૂક હોય છે. ‘બહુરંગી’ સંપાદન પાછળ સંપાદકે કરેલો આ શ્રમ જોઈ શકાય છે. સંપાદક પોતે હાસ્યલેખિકા છે તેથી ગુજરાતી સાહિત્યની હાસ્યરચનાઓથી તેઓ પરિચિત છે, આથી જ તેઓ આ અઘરું કામ પાર પાડી શક્યાં છે. આપણા હાસ્યસાહિત્યમાં આ સંચયનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ ઘણું છે.

અહીં કૃતિપસંદગીમાં સંપાદકની રુચિ જ કાર્યશીલ બની છે એવું નથી. એમની વિવેચ્ય દષ્ટિએ પસંદગીનાં ધોરણો પણ નિશ્ચિત કર્યાં છે. તેઓ કહે છે : ‘પ્રથમ કૃતિથી લઈ છેલ્લી કૃતિ સુધી પસંદગીનો એક માપદંડ રાખ્યો છે, સ્વરૂપવૈવિધ્ય, વિષયવૈવિધ્ય ઉપરાંત કૃતિમાં રહેલી કંઈક દીર્ઘકાલીનતા.’ (પૃ. ૮). આથી જ અહીં સમાવિષ્ટ

કૃતિઓમાં હાસ્યલેખિકાઓની વિશિષ્ટ શૈલી તથા માનવસ્વભાવની વૃત્તિઓ અને વલણોમાં રહેલી શાશ્વતતા વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. આ કૃતિઓ એમાંનાં વિષય અને રજૂઆતની ગુણવત્તામાં ઊણી ઊતરતી જણાતી નથી. કોઈ હાસ્યલેખિકા કે હાસ્યકૃતિ સંપાદકની ઝીણી દષ્ટિમાંથી છટક્યાં નથી. પસંદગીમાં ઔચિત્યવિવેક જાળવીને એનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ સાચવ્યું છે. ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા કહે છે કે, “સંપાદન ડાબા હાથનો ખેલ નથી. તમારી સજજ અને પકવ રુચિના કસોટીપથ્થર પર અંકાતી એ સુવણરખા છે. અત્યંત પરિશ્રમ અને ધીરજપૂર્વકના ચયનનું એ ફળ છે.” (“લઘુસિદ્ધાંતવહી” - પૃ. ૨૧૪). કશુંક અમૂલ્ય છૂટી ન જાય એની કાળજી આ સંપાદન પાછળ રહેલી જોઈ શકાય છે.

‘બહુરંગી’ સંચયની રચનાઓમાં હાસ્યના એકાધિક સ્તર વિવિધ રીતિએ પ્રગટ્યા છે. અહીં અટ્ટહાસ્ય, સ્મિત, નર્મ-નર્મ, વિનોદ, ટીખળ જેવા સ્તરે હાસ્ય નિરૂપાયું છે. તીક્ષ્ણ કટાક્ષ હકીકતોની ઠરઠમરઠ, વ્યક્તિચિત્રો કે પ્રસંગ-નિરૂપણમાં ઘેરા રંગો, શબ્દોની હેરફેર, શબ્દચાતુર્ય, ચબરાકીભર્યા વિરોધાભાસી વિધાનો વગેરે ઉપકરણોનો વિનિયોગ કરી આ લેખિકાઓએ હાસ્ય નિર્મ્યું છે. થોડાં દષ્ટાંતો જોઈએ. ગુજરાતનાં સર્વપ્રથમ હાસ્યલેખિકા વિદ્યાગૌરી નીલકંઠના “વખત ગુમાવવાની કળા” નિબંધમાં “નવરા બેસવું નહીં અને કામ પણ કરવું નહીં” - માનવસ્વભાવની એ લાક્ષણિકતા કથાનાયકના મુખે વર્ણવાયેલ દિનચર્યા દ્વારા પ્રગટ થઈ છે. અહીં પરિસ્થિતિ, પ્રસંગ, કાર્ય આદિની વિપરીતતાથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થયું છે. શીર્ષકમાંના “કળા” શબ્દમાં રહેલો વ્યંગ સ્મિત ફરકાવે છે. વિનોદિની નીલકંઠલિખિત “રોજની રામાયણ” આલેખાઈ છે. અહીં તેમણે ભાષાચાતુર્ય અને પરિસ્થિતિની વિપરીતતાથી હાસ્ય ઊભું કર્યું છે. ભૂપતિશંકર માટે તેઓ લખે છે : “મહાદેવનું નામ તેમના નામની પાછળ જોડાયેલું હતું તેથી ભગવાન નીલકંઠ મહાદેવની માફક ભૂપતિશંકર પણ ઝેરનો ઘૂંટડો ગળામાં ટકાવી રાખી રોજ જીવ્યા કરતા - ઝેરના સ્વાદથી તેમનું મોઢું કાયમ કડવું રહેતું હશે, એવું જોનારને લાગ્યા વગર રહેતું નહીં.” (પૃ. ૫). રંભાબહેન ગાંધીના “જોયા, મોહ્યા અને લઈ આવ્યા” નિબંધનું શીર્ષક નિબંધવાચનને અંતે કેવું છેતરામણું, અવળવાણીરૂપ બની રહે છે તેની જ મઝા છે. દીકરા માટે કન્યા લાવવાની વાતનું ઈંગિત કરતું શીર્ષક તો નવી ‘ફિયાટ’ કાર માટેનું હતું એવું રહસ્યોદ્ઘાટન થતાં જ હાસ્ય જન્મે છે. વસુબહેનની “તલપ” રચનામાં બસ સ્ટેન્ડે બસ માટે રાહ જોઈ રહેલા એક વૃદ્ધ પોલીસ કસ્ટડીમાં કેવી રીતે પહોંચે અને કેવી મુસીબતમાં ફસાય છે તેનું વિનોદી શૈલીએ નાટ્યાત્મક નિરૂપણ જોવા મળે છે. મીનાક્ષી દીક્ષિતે “વાત કંઈ ખોટી નથી”માં સ્ત્રીસ્વભાવની વિલક્ષણતા માર્મિક રીતે પ્રગટ કરીને મંદ મંદ હાસ્ય રેલાવ્યું

છે, તો ‘લીપસર્વિસ’માં ડૉ. પ્રજ્ઞા ચૈએ મુશ્કેલીમાં માત્ર શાબ્દિક સહાનુભૂતિ દાખવતાં દંભી સગાંસંબંધીઓનું કટાક્ષભર્યું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. પન્ના અધ્વર્યુ નરસિંહ મહેતાના ‘જાગીને જોઉં તો’ પદની પંક્તિના વિનિયોગથી ચશ્માંનો કાચ તૂટી જવાથી મુશ્કેલીમાં મુકાયેલી નાયિકાનો અનુભવ આલેખી ખડખડાટ હસાવે છે, હાસ્ય પછીતે રહેલી તત્ત્વચર્ચણા નિબંધને ઊંડું પરિમાણ આપે છે. ઇલા આરબ મહેતાની ‘ઘર એટલે’ વ્યંગકથા છે. પશ્ચિમી જીવનશૈલીનું અનુકરણ કરતા લોકો પૂર્વની ધર્મપરાયણતા કેવી રીતે જાળવી રાખે છે તેનું હાસ્યરસિક ચિત્ર આપી લેખિકાએ આધુનિક જીવનશૈલીની ઠેકડી ઉડાડી છે. અહીં પૂર્વની ધર્મપરાયણતા અને પશ્ચિમી ભૌતિકવાદની સંસ્કૃતિનું સંમિશ્રણ કટાક્ષનું સૂચન પણ કરે છે. બાળકોને રિયાલિટી શોમાં ભાગ લેવા માટે વિવિધ પ્રકારનું દબાણ કરતા માતાપિતાની માનસિકતા વર્ષા અડાલજાએ ‘નયા જમાના નયા તરાના’માં ચિત્રિત કરીને તેઓ બાળકોનું કેવું મોટું નુકસાન કરી રહ્યા છે તેનું ચિત્ર એની શૈલીને કારણે હાસ્યરસિક બન્યું છે. આ બધાં ચિત્રોમાં કટાક્ષની ધાર નથી પણ હળવો કટાક્ષ અને નરવું હાસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અંજનિ પારેખ અને સ્વ. ચંદ્રિકા પંડ્યાની કૃતિઓમાં પણ કટાક્ષ દ્વારા હાસ્ય નિપજાવ્યું છે. “નામવિલોપનની અભૂતપૂર્વ ઘટના”માં હિમાંશી શેલતે નામપ્રસિદ્ધિની ઘેલછા ધરાવતા લોકોનું માનસ, ઇતિહાસકથાના દૃષ્ટાંત દ્વારા વ્યંગપૂર્ણ-નિરૂપી સૂક્ષ્મ હાસ્ય જમાવ્યું છે. “અવર ગુજરાતી ‘સ્પેશલ’ થિંગમાં સ્વાતિ મેઠે શબ્દવકતાથી હાસ્ય સર્જ્યું છે. અંતે “અથાણું એટલે કશુંક અનુપમ, અનોખું, અદ્ભુત, અદ્વિતીય” જેવાં વિશેષણો ખડખડાટ હસાવે છે. “સત્યનારાયણનો શીરો” રચનામાં કલ્પના જિતેન્દ્રએ ડાયાબિટીસથી પીડાતો પતિ પત્નીની ગેરહાજરીમાં શીરો બનાવે છે અને કેવી રીતે ખાધા વિનાનો રહી જાય છે તેની રમૂજી કથા કહી છે. તો “એટલે એટલે એટલે”માં કલ્પના દેસાઈએ શબ્દરમત દ્વારા હાસ્ય પ્રેર્યું છે. આશા વીરેન્દ્રની “કેરીગાળો” રચનામાં શબ્દશ્લેષથી પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્ય ઊભું થાય છે. આ ઉપરાંત અરુણા જાડેજા, નલિની ગણાત્રા, પલ્લવી મિસ્ત્રી, પ્રજ્ઞા પટેલ, જિગીશા ત્રિવેદી, રિદ્ધિ દેસાઈ, ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ, મંજુલા ગાડીત, ડૉ. નીતા સોમૈયા, ડૉ. સરૂપ ધ્રુવ, ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી, પ્રતિભા ઠક્કર અને સંધ્યા ભટ્ટની રચનાઓ પણ કોઈ ને કોઈ રીતે હાસ્ય જન્માવે છે.

અહીં સંપાદિત રચનાઓમાં તદ્દન સાધારણ વિષયને અસાધારણ હોય એ રીતનું નિરૂપણ, અણધારી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા માણસનું ચિત્રણ, માનવસ્વભાવની વિલક્ષણતા અને અળવીતરાઈ વગેરેને વિડંબના, શબ્દલીલા, કાર્ય-કારણનો વિપર્યય, સંવાદચાતુર્ય, અતિશયોક્તિ અને વ્યાજસ્તુતિ જેવા અલંકારોના લાક્ષણિક પ્રયોગો જેવી હાસ્યપ્રયુક્તિઓ યોજીને નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં હળવા જણાતા વિષયો અને હળવી

શૈલી હોવા છતાં એમાં નિહિત મનોવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન રચનાઓને ઊંડું પરિણામ આપે છે. ગુણવત્તાપૂર્ણ આ રચનાઓ આનંદપ્રેરક છે.

અહીં સ્વાતિ મેઢે હાસ્યલેખિકાઓની ઉત્તર રચનાઓ સંચિત કરીને ‘‘સંચય થઈ શકે એટલી ગુજરાતી ભાષામાં લખતી હાસ્યલેખિકાઓ છે ખરી ?’’ એવા પ્રશ્નનો સાધાર ઉત્તર આપ્યો છે. તેમને અભિનંદન.

૧૪

સાભાર-સ્વીકાર

ગીત-ગઝલ-કવિતા

(૭૫) ઘૂંટ્યો કસુંબ ઘેરો : દયારામ મહેતા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૮૭, રૂ. ૧૦૦/- (૭૬) પર્ણોમાં સરોવર : નવનીત ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૨૮, રૂ. ૧૪૫ (૭૭) હે ગઝલ ! આવ પ્રગટ થા : દક્ષા બી સંઘવી, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૮૦ રૂ. ૧૦૫ (૭૮) અનિદ્રાવશ : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૧૮, રૂ. ૧૩૫ (૭૯) અને તું : અશોક જાની, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૫૧, રૂ. ૧૭૧ (૮૦) ગરાસ : નીરજ મહેતા, ૨૦૧૪, ૧૦૨, આશિયાના, વૈશાલીનગર-૨, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭, પૃ. ૧૮+૮૧, રૂ. ૧૦૦ (૮૧) આંખમાં વરસાદ બારેમાસ : ગિરીશ પરમાર, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૫૪, રૂ. ૭૦ (૮૨) ભીતર ધબકે કવિતા : દેવજી ત્રિ. થાનકી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૧૬, રૂ. ૧૧૦ (૮૩) આબેહૂબ : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૮૬, રૂ. ૮૫

શ્રદ્ધાંજલિ

રાજેન્દ્ર નાણાવટી હાજર છે !

■ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ■

હમણાં થોડા દિવસ પર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં યોજનાર પરિસંવાદમાં વક્તવ્ય આપવા અંગે નિમંત્રણ આપતાં મેં રાજેન્દ્ર નાણાવટીને ફોન કરેલો. રાજેન્દ્રે શરૂ થયેલી શારીરિક તકલીફો વિશે માંડીને વાત કરી અને ઉમેર્યું કે ‘ત્યાં સુધીમાં તો બધું સુધરી જશે. હું આવીશ.’ સધિયારો લઈ તું નિશ્ચિંત હતો અને પછીની કોઈક સવારે મિત્ર રમણ સોનીનો ફોન આવ્યો કે ‘રાજેન્દ્ર નાણાવટી નથી રહ્યા’ ઘડીક મારામાં સોપો પડી ગયો.

રાજેન્દ્ર મારો જૂનો દોસ્ત. ઝેવિયર્સની લોબીમાં સાથે ઘૂમેલા, ઝેવિયર્સ ગુજરાતી મંડળના મુખપત્ર ‘ગુર્જરી’ માટે સાથે કામ કરેલું, રેડિયો પરનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં સાથે ભાગી લીધેલો. મુંબઈના આંતર કોલેજ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ આયોજિત અભિનવ કવિસંમેલનમાં કાવ્યવાચન હરિફાઈમાં પહોંચી ગયેલા. પહેલે વર્ષે ‘ચશોધરા’ ખંડકાવ્ય પર મને પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું અને રાજેન્દ્રને દ્વિતીય. એ જ નશામાં બીજે વર્ષે ભાગ લીધો. મેં એવું જ કોઈ ખંડકાવ્ય વાંચ્યું અને રાજેન્દ્ર નાણાવટીએ કોઈ લોકલયમાં તાજા લહેકાથી રચના રજૂ કરી. ને લ્યો રાજેન્દ્રને પહેલું અને મને બીજું પારિતોષિક...

રાજેન્દ્ર નાણાવટી અને રાજેન્દ્ર વોરા - ઝેવિયર્સના એ સાથી કવિઓ (પછીથી સિતાંશુ ઉમેરાયા). રાજેન્દ્ર વોરાની તો બે રચના એ સમયના ‘સંસ્કૃતિ’માં (‘વિચિત્રતમ કાળ રે’ ડિસે. ૧૯૫૬; ‘વર્ષાની ઝમરે ત્યારે’ ઓગસ્ટ ૧૯૫૮) પ્રકાશિત પણ થઈ ચૂકેલી. રાજેન્દ્ર નાણાવટીની ‘ઈક્કિસ નયા પૈસા તણી સૃષ્ટિ’ રચના પણ પોંખાયેલી. સિનેમાની પાંચ આનાની ટિકિટવાળા પ્રેક્ષકોની એમાં વાત હતી. મુંબઈ નજીકનાં સ્થળોએ મેં યોજેલાં પર્યટનોમાં પણ રાજેન્દ્ર નાણાવટી અને રાજેન્દ્ર વોરા હાજર. (રાજેન્દ્ર વોરા તો અમેરિકામાં કાર અકસ્માતમાં અવસાન પામ્યા - યુવાવયે.)

રાજેન્દ્ર મારાથી એક વર્ષ જુનિયર. વર્ગમાં એ વખતે જુનિયર અને સિનિયરના વિદ્યાર્થીઓ સાથે બેસતા. અભ્યાસક્રમમાં ભવભૂતિનું ‘મહાવીરચરિતમ્’, ‘મહાવીરચરિત’ નિમિત્તે, હું, રાજેન્દ્ર નાણાવટી અને શાલિની નજીક આવ્યાં. મેં

‘મહાવીરચરિતમ્’ પર ગુજરાતીમાં અભ્યાસલેખ તૈયાર કર્યો અને રાજેન્દ્ર-શાલિનીએ મળીને એનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો. અમારું સંસ્કૃત પેપરનું માધ્યમ અંગ્રેજી હતું.

રાજેન્દ્રનો અવાજ પહેલેથી થિયેટરને લાયક ઘેરો. ધ્યાન ખેંચનારો. મારું અને શાલિનીનું પછીથી ધ્યાન ખેંચાયું કે ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ નાટકમાં રાજેન્દ્ર બેરિસ્ટર હેમન્ટનું પાત્ર ભજવી રહ્યો છે અને વર્ષા અડાલજા – રોહિણીનું, ખાસ ગોવાલિયા ટેન્ક પરના કોઈ થિયેટરમાં એને જોવા ગયાં. એક હાથમાં રેકેટ ફેરવતાં ફેરવતાં રાજેન્દ્ર નાણાવટીની ‘એન્ટ્રી’ એવી જીવંત હતી કે હજી એ એન્ટ્રીએ અમારામાંથી એક્રિકટ લીધી નથી. રાજેન્દ્રનો મુંબઈના એના માળામાં, એના સુરતના રહેઠાણમાં અને વડોદરાના વસવાટમાં (ખાસ તો એની દીકરીના લગ્નમાં) થતો રહેલો મેળાપ સંબંધને સતત સજીવ રાખતો રહ્યો.

એક વાર લાંબા સમય સુધી, નિવૃત્તિ પછી, રાજેન્દ્ર ગાયબ થઈ ગયેલો. એની સાથે કોઈ સંપર્ક નહોતો. રાજેન્દ્રની શક્તિનો રાજેન્દ્રે બહુ ઓછો ઉપયોગ કર્યો છે એવી મારી સતત લાગણી રહી હોવાને કારણે એક વાર ઓચિંતું મેં એને એક પત્ર લખેલું :

રાજેન્દ્ર નાણાવટી ક્યાં વસે છે ?
રાજેન્દ્ર નાણાવટીને પૂછું છું
છે સાંભળ્યું કે રઘુવંશ છોડી
એ કૃષ્ણના મંદિરમાં પડ્યો છે.

મિશ્રોપજાતિમાં લખેલા પત્તાનો જવાબ રાજેન્દ્રે લંબાણથી મિશ્રોપજાતિમાં આપ્યો. છંદનો જવાબ છંદથી. એમાં એણે એની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિશે જાણ કરી. પણ મારો રોમાંચ રાજેન્દ્ર નાણાવટીમાં પડેલો સળવળી ઊઠેલો કવિ અંગેનો હતો :

માયા મહીં એ શ્વાસતો રહે છે,
ને બ્રહ્મ કેરાં લટકાં જુએ છે !

અહીં મારો પત્ર, રાજેન્દ્ર નાણાવટીનો પ્રત્યુત્તર અને પત્ર પાછળનો રાજેન્દ્ર નાણાવટી હાજર છે :

રાજેન્દ્ર નાણાવટી અહીં વસે છે,
સાનંદ ને ચન્દ્રના પ્રશ્ન-પત્રના.

જવાબમાં ઉત્તર ચીતરે છે.

સરસ્વતી-મંદિરથી નિવૃત્ત થૈ
વેત્રાસનાસીન નિવૃત્તિ માણતો
આ ચાર વર્ષો થકી ત્યાં જ છે પડ્યો.

છોડ્યું રઘુવંશ ન, તોય સાચું, કે
એ કૃષ્ણના મંદિરમાં પડ્યો છે.
(પાય્ દૂધમાં ને દહીંમાં ધરે છે !)

વ્યોમે નિહાળે બહુ વાર ચન્દ્રને,
અને સ્મરે શાલીન ચન્દ્રને એ.
મિત્રો વચાળે બહુ વાર એની
વાતે કરે, પાન પરે ય પત્રિકા-
તાણાં જુએ નામ સન્મિત્રનું યદિ,
એ લેખ પાસે અટકે જરાક,
(વાંચે જ, એવી નહીં કોઈ ખાતરી !)

ખંતે પરંતુ પડીને ખૂણામાં
એ આચરે છે વ્રત વિસ્મૃતિ તણું,
કોલાહલો બહો ચહુ દિશ વ્યાખ્યા
ત્યાં મૌન ધારી, બસ, સાક્ષીભાવથી
લીલા જુએ ચેતનની પર/સ્વની
(ઉદ્ગાર તીખા કદિ રામના સ્મરે :
“સંસારભાવો સહુ મર્મછેદી આ
જેથી બિભત્સાઈ મનીષીઓ બધા
વિરક્ત થૈ વાસ કરે અરણ્યમાં.”)

ના સાવ તોયે સ્થિતપ્રજ્ઞ એ થયો,
હજુ નથી મોહ છૂટ્યો પ્રવૃત્તિનો,
હજુય એ શાસ્ત્રચૂડામણિ થૈ
વિદ્યાલયે ફરકે ક્યાર ક્યારે,
એ કૃષ્ણના મંદિરની લીલામાં
નર્તે બનીને ‘સ્વર’*નો નિયામક,

ક્યારે વળી એ હનુમાન કેરી
કરે પ્રયાસો ય ગદા ઉઠાવવા^૧,
ને ‘હાલ’ના હાલ પૂછી જુએ કદિ
કે શોભશે ગુર્જરવાણીમાં ખરો ?^૨
પ્રકલ્પ રામાયણ’નુવાદનો
ધરી જુએ કે ગમશે જ કોઈને ?^૩

* SVARA (Shri Vallabh Acharya Research Academy)

રાજેન્દ્ર નાના સ્વરૂપે વિભક્ત થૈ
 ખંડો મહીં એમ જીવવા મથે છે,
 મિત્રો કદી પત્ર-મુખે મળી જતાં
 એ ચિત્તમાં હર્ષ અનુભવે છે.
 માયા મહીં એ ચક્ષતી રહે છે.
 ને બ્રહ્મ કેરાં લટકાં જુએ છે.
 શરીરના મંદિરમાં પુરાણા
 લહી રહે છે ફફડાટ હંસનો
 ગૃહે પધારો શિવ-પાર્વતી ઊભે
 નિમંત્રી એમ, સ્વયં વિરમે છે.

૨૮-૩-૦૫

રાજેન્દ્ર નાણાવટી
 (શાર્દૂલનો અંતરો)

૧. વાડી, મહારુદ્ર હનુમાન સંસ્થાન ટ્રસ્ટનો અધ્યક્ષ
૨. હાલની ગાથાસપ્તશતીના સમશ્લોકી અનુવાદનો પ્રોજેક્ટ
૩. ગુજરાત સરકારમાં આર્થિક મંજૂરી માટે મૂકેલો. વર્ષોનાં વહાણાં વાઈ ગયાં.

□

મધુસૂદન ઢાંકી સ્મરણાંજલિ | નરોત્તમ પલાણ

જુલાઈ ૧૯૨૭માં પોરબંદરમાં જન્મ અને જુલાઈ ૨૦૧૬માં અમદાવાદમાં અવસાન - વચ્ચેના નેવ્યાશી વર્ષ એક તેજસ્વી વિદ્યાવંત તરીકે જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રમાં પોતાનું ઉત્તમ પ્રદાન કરતાં કરતાં ઢાંકીએ વિદાય લીધી છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં ગ્રેજ્યુએટ, બૅંકમાં સર્વિસ અને ટેબલ ઉપર મંદિરમૂર્તિસંગીતાદિ શોખની સામગ્રી : આરંભમાં અભ્યાસ અને પછી સર્વિસસંબંધી સંઘર્ષમાં ઢાંકીએ ચોત્રીસ વર્ષની વયે અને તે પણ અંગ્રેજીથી લેખનની શરૂઆત કરી.

તેમનાં અંગ્રેજી પ્રકાશનોમાં 'ધ કોનોલોજી ઓફ સોલંકી ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત' (૧૯૬૧) / 'ધ સિલિંગ ઇન ધ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત' (૧૯૬૩) / 'એમ્બ્રોયડરી એન્ડ બીડ વર્ક્સ ઓફ કચ્છ એન્ડ સૌરાષ્ટ્ર' (૧૯૬૪) / 'ધ ચૈત્રક એન્ડ ધ સૈન્ધવ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત' (૧૯૬૯) / 'ધ રિડલ ઓફ ધ ટેમ્પલ ઓફ સોમનાથ' (૧૯૭૪). 'એનૂસાયક્લોપિડિયા ઓફ ઇન્ડિયન ટેમ્પલ, આર્ચિટેક્ચર' (૧૯૮૩). આ અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં 'કોનોલોજી' ઢાંકીનું સ્વતંત્ર પુસ્તક છે, જ્યારે બાકીના ગ્રંથોમાં ઢાંકી સહલેખક યા સહસંપાદક છે. ટાઇટલ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ઢાંકીનું મુખ્ય કામ મંદિરસ્થાપત્ય અને મંદિરોની કલાશૈલી પરત્વે છે.

ઢાંકીનાં ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં ‘તીર્થાધિરાજ શ્રીશત્રુંજય’ (૧૯૭૫), ‘મહાતીર્થ ઉજ્જયન્તગિરિ’ (૧૯૯૭), ‘સપ્તક’ (૧૯૯૭), ‘નિર્ગ્રથ – ઐતિહાસિક લેખ-સમુચ્ચય’ (ખંડ-૨, ૨૦૦૨), ‘શનિમેખલા’ (૨૦૦૫) અને ‘તામ્રશાસન’ (૨૦૧૧) – એમ કુલ છ પ્રકાશનો છે. આ બધા પ્રકાશનો ઢાંકીના સ્વતંત્ર સર્જનો છે અને છેલ્લાં બે ‘શનિમેખલા’ તથા ‘તામ્રશાસન’ – લલિતનિબંધ તથા ટૂંકીવાર્તાનાં સાહિત્યિક પ્રદાનો છે.

શેઠશ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ ગુજરાતી ભાષામાં જૈન સાહિત્યનાં જે સર્વોપયોગી પ્રકાશનો આપ્યાં, તેમાં ઢાંકી દ્વારા ‘શત્રુંજય’ અને ‘ગિરનાર’ પર્વતસંબંધી બે સત્ત્વશીલ લઘુપ્રકાશનો છે. ‘સપ્તક’ ઢાંકીનું શાસ્ત્રીય સંગીતની ચર્યા કરતું પુસ્તક છે, જ્યારે ‘નિર્ગ્રથ ઐતિહાસિક લેખસમુચ્ચય’ને ભાયાણીસાહેબ ‘જૈન સાહિત્યિક ઇતિહાસની સંશુદ્ધિ’ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘મીનળદેવી’ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં અતિખ્યાત સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતાનું મૂળ નામ ‘મૈળલદેવી’ હતું – એમ ઢાંકી કર્ણાટકના શિલાલેખોના આધારે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. ‘જીર્ણદુર્ગ’ ઉપરથી ‘જૂનાગઢ’ નહિ, પણ ‘જૂનાગઢ’નું સંસ્કારેલું રૂપ ‘જીર્ણદુર્ગ’ છે એની સાધાર ચર્યા પણ અહીં છે.

ઢાંકીનાં છેલ્લાં બે પ્રકાશનો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-પ્રકાશિત લેખસંગ્રહ ‘શનિમેખલા’ (૨૦૦૫) અને ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ ‘તામ્રશાસન’ (૨૦૧૧) ઢાંકીની લેખનસૃષ્ટિમાં અલગ તરી આવતા તથા સાહિત્યની નજરે અનેક રીતે ઉલ્લેખનીય તેમજ ઢાંકીની ભીતરી સર્જકતાને સુપેરે અભિવ્યક્ત કરતા સર્જનાત્મક ગદ્યના ઉત્તમ નમૂના છે.

‘ઓર્કિડ’ જે એક અતિનાજુક અને અતિસંવેદનશીલ ફૂલ છે. આ ફૂલને શ્રીઅરવિંદ આશ્રમનાં માતાજીએ ‘દિવ્યસ્પર્શ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે. ઢાંકી એના ‘સખ્ય’નો જે અંગત અનુભવ ‘શનિમેખલા’માં આલેખે છે તે આપણી ભાષાનો એક અદ્ભુત લેખ છે. પરિષદે પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી ‘શનિમેખલા’ ‘પરબ’ (નરોત્તમ પલાણ) ‘પ્રત્યક્ષ’ (યજ્ઞેશ દવે) ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ (હેમંત દવે) અને ‘નિબંધ’ (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર) આદિમાં સતત ચર્ચણા પામતો રહેલો ઢાંકીનો લેખસંગ્રહ છે.

‘તામ્રશાસન’ જે મૂળમાં ‘શનિમેખલા’માં મુકાયેલી ઢાંકીની પ્રથમ ટૂંકીવાર્તા છે તે ઢાંકીનું અવિસ્મરણીય સર્જન છે. વાસ્તવ અને કલ્પનાના તાણાવાણામાં વણાયેલું ‘તામ્રશાસન’નું જમા પાસું અદાપિ સર્જનાત્મક સાહિત્યના પોતમાં ખપમાં નહિ લેવાયેલું મંદિરસ્થાપત્યનું ઉપકરણ છે. સર્વ કલાઓના સંભારથી સર્જાયેલી ગુજરાતી ભાષાની આ પ્રથમ ટૂંકીવાર્તા છે.

આ પ્રથમ વાર્તાથી જ ઢાંકીને ઁટલી સફળતા મળી કે આ પ્રકારની અન્ય વાર્તાઓ લખવા તેઓ પ્રેરાયા અને ‘પ્રતિમા તસ્કરી’ જેવી મંદિરમૂર્તિ સાથે જ સંકળાયેલી બીજી વાર્તાઓ લખીને તેમણે ૨૦૧૧માં ‘તામ્રશાસન’ નામનો સ્વતંત્ર વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો. ઢાંકીનું આ છેલ્લું સર્જન ગુજરાતી ભાષાને ઁમની અણમોલ ભેટ છે.

મંદિર, મૂર્તિ, સંગીત, સાહિત્ય ઉપરાંત ઉદ્યાનવિદ્યા અને રત્નવિદ્યા વિશે પણ ઢાંકીએ લખેલું છે. મૂળમાં ફેરુ ઠક્કર નામના જૈન વિદ્વાને ‘રત્નપરીક્ષાદિ’ ગ્રંથો લખેલા, જેનું સંપાદન કરીને ૧૯૬૧માં જિનવિજયજી અને અગરચંદ નાહટાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આ પરંપરામાં ઢાંકીએ પોતાના ભૂસ્તરશાસ્ત્રના અભ્યાસની મદદથી ‘રત્નવિદ્યા’ નામક ઁક વ્યવસ્થિત પ્રકાશન વિચારેલું, જોકે અદ્યાપિ ઁનું પ્રકાશન થયાનું મારી જાણમાં નથી. ઢાંકીનાં આવાં જરા હટકે પ્રકાશનો સત્વરે થવાં ઘટે.

દેશવિદેશની અનેક સંસ્થાઓ તરફથી ઢાંકીને સન્માન પ્રાપ્ત થયેલાં છે, જેમાં ‘શનિમેખલા’ને ૨૦૦૬નું ‘ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક’, ૧૯૯૯માં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય સુવર્ણચંદ્રક અને ૨૦૧૦માં ભારત સરકાર તરફથી ‘પદ્મભૂષણ’ વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે. ઢાંકીને ૨૦૧૦નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ થયો છે. ‘ભારતીય દેવાલયના વિશ્વકર્મા’ તરીકે અમુક લેખકો ઁળખાવે છે, તે ભૂલભરેલું છે. ઢાંકી ‘ભારતીય દેવાલય સંદર્ભી સાહિત્યના વિશ્વકર્મા’ છે. ઢાંકીનું પ્રદાન અનેકવિધ, વિચ્છસિયુક્ત અરૂઢ ભાષાશૈલીમાં અને શિષ્ટજનો માટે અતિરસાવહ છે.

આવા ઁક સાવ મૌલિક માણસે આપણી વચ્ચેથી વિદ્યાય લીધી છે તેની વેદના લાંબા સમય સુધી રહેશે.

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને ‘કવિલોક’ ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૩૦-૭-૨૦૧૬ના શનિવારે એકદિવસીય ‘ગુજરાતી દીર્ઘ કાવ્ય’ વિશે પરિસંવાદનું આયોજન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કરવામાં આવ્યું હતું.

ઉદ્ઘાટન-બેઠક સવારે ૯.૩૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી, જેમાં શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પરિસંવાદની ભૂમિકારૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું જેમાં રામાયણ, મહાભારત વગેરે મહાકાવ્યોનો ઉલ્લેખ કરીને દીર્ઘ કાવ્યનું આ સ્વરૂપ પશ્ચિમમાંથી આવ્યું છે તે જણાવતાં આપણી ગુજરાતી ભાષાનાં મહાકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, દીર્ઘ કાવ્યોની વાત કરી હતી. શ્રી સતીશ વ્યાસે ‘દીર્ઘ કાવ્યની વિભાવના’ વિશે વક્તવ્ય આપતાં મહાકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, દીર્ઘકાવ્યો અને કરુણપ્રશસ્તિ જેવાં કાવ્યસ્વરૂપોની ચર્ચા કરી હતી. જેમાં ‘દીર્ઘ કાવ્ય’ સંજ્ઞાને પણ સરસ રીતે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરિષદપ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રમુખીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં એડગર એલન પો, ઉમાશંકર જોશી, ન્હાનાલાલ વગેરે કવિઓના દીર્ઘકાવ્યોની ચર્ચા કરી હતી.

પરિસંવાદની પ્રથમ બેઠકમાં શ્રી દીપક રાવલે ‘ગુજરાતીમાં દીર્ઘ કાવ્ય’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમણે દીર્ઘ કાવ્યો વિશે વિગતે ચર્ચા કરી હતી. શ્રી પ્રવીણ દરજીએ ઉમાશંકર જોશીકૃત ‘પંખીલોક’ કાવ્યની આધ્યાત્મિકતાની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી હતી. શ્રી યોગેશ જોશીએ સુરેશ જોષીકૃત ‘એક ભૂલા પડેલા રોમેન્ટિક કવિનું દુઃસ્વપ્ન’ દીર્ઘ કાવ્યની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આ બેઠકનું સંચાલન કર્યું હતું.

પરિસંવાદની બીજી બેઠકમાં શ્રી મીનળ દવેએ લાભશંકર ઠાકરકૃત ‘માણસની વાત’ કાવ્યની, શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે શ્રી રાવજી પટેલકૃત ‘સંબંધઃક્ષયમાં આત્મદર્શન’ કાવ્યની, શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાએ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રકૃત ‘વખાર’ કાવ્યની વિગતે અને જીવંત ચર્ચા કરી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી ઇતુભાઈ કુરકુટિયાએ કર્યું હતું.

પરિસંવાદની ત્રીજી બેઠકમાં શ્રી સમીર ભટ્ટે ઉદયન ઠક્કરકૃત ‘ગરુડ પુરાણ’, શ્રી રાજેન્દ્ર પંડ્યાએ શ્રી યજ્ઞેશ દવેકૃત ‘આદિમાતા’ દીર્ઘ કાવ્યોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી

હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ કર્યું હતું. પરિસંવાદનું સમાપન-વક્તવ્ય શ્રી ધીરુ પરીખે આપ્યું હતું. સમગ્ર પરિસંવાદમાં કાવ્ય-ભાવકોને ખૂબ મજા પડી હતી.

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૪-૨૫ ઓગસ્ટના રોજ પૂર્વોત્તરી એવમ્ પશ્ચિમી ભારતીય સાહિત્યિક સમ્મિલન યોજાયું હતું. સાહિત્ય અકાદેમીના મહત્તર સદસ્ય, જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારવિજેતા ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યકાર શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ ઉદ્ઘાટન-વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રી ભાલચંદ્ર નેમાડે અધ્યક્ષસ્થાને હતા તેમજ પરિષદના મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આભારદર્શન કર્યું હતું. પહેલી બેઠકના અધ્યક્ષ સિંધી ભાષાના સાહિત્યકાર પ્રેમપ્રકાશ હતા. અસમિયા, બોડો, ગુજરાતી, કોંકણી, મણિપુરી, મરાઠી, નેપાળી ને સિંધી ભાષાની કવિતાનો પાઠ જે તે ભાષાના ખ્યાત કવિઓએ કરેલો. બીજી બેઠક ‘સાહિત્ય એવમ્ અન્ય કલાઓ મેં મેરી સંસ્કૃતિ’ વિષયક હતી જેમાં અધ્યક્ષસ્થાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા હતા અને ઉક્ત ભાષાઓના સર્જકો-વિવેચકોએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. ૨૫ ઓગસ્ટે બીજી બેઠકમાં અધ્યક્ષ હુંદરાજ બલવાણી હતા તેમાં અસમિયા, બોડો, ગુજરાતી અને કોંકણી ભાષાની ટૂંકીવાર્તાઓનું પઠન થયું હતું. ચોથી બેઠક ‘સાહિત્ય એવમ્ અન્ય કલાઓ મે મેરી સંસ્કૃતિ’ના અધ્યક્ષ કોંકણી ભાષાના સાહિત્યકારશ્રી તાનાજી હલર્ણકર હતા. એમાં મણિપુરી, મરાઠી, નેપાળી અને સિંધી ભાષાના સર્જક-વિવેચકોએ ‘સાહિત્યને કલામાં સંસ્કૃતિ’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. પાંચમી બેઠકના અધ્યક્ષ બોડો ભાષાના સાહિત્યકારશ્રી એસ. એસ. હજોવરી હતા. એમણે મરાઠી, મણિપુરી, નેપાળી અને સિંધી ટૂંકીવાર્તાનું પઠન થયું હતું.

સમાપન-વક્તવ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આપ્યું હતું. વિવિધ ભાષાના આ બે દિવસના કાર્યક્રમમાં પૂર્વોત્તર સાહિત્યથી ભાવકો પરિચિત થયા હતા. બંને દિવસ દરમિયાન શ્રોતાઓની સંખ્યા ધ્યાનપાત્ર રહી હતી.

તા. ૪-૮-૨૦૧૬ના રોજ પાક્ષિકી અંતર્ગત શ્રી બિપીન પટેલે ‘બકાભાઈ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તામાં ગામના મોવડી બકાભાઈએ કરેલા સુધારા અને વિકાસની વાત હતી. સાથે સાથે બકાભાઈના વ્યક્તિત્વનું બીજું પાસું પ્રગટતું હતું. જેમાં બકાભાઈની જુદી છાપ જોવા મળતી હતી. જે બકાસુર રાક્ષસના ભવાઈ વેશથી સ્પષ્ટ થતી હતી. લોકબોલી અને પાત્રો વાર્તાની વિશેષતા હતી.

૨૯મું જ્ઞાનસત્ર મગરવાડામાં

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રતિ બે વર્ષે ગુજરાતનાં અંતરિયાળ ગામોમાં જ્ઞાનસત્રનું આયોજન કરે છે. જ્ઞાનસત્રનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ગુજરાતનાં નાનાં-નાનાં ગામો સુધી પહોંચે એ રહેલો છે. આ જ્ઞાનસત્ર બનાસકાંઠાના વડગામ તાલુકાના મગરવાડાસ્થિત શ્રી સર્વસાધારણ માનવ સેવા ટ્રસ્ટના યજમાન પદે શ્રી જૈન માણિભદ્રવીર દેરાસર ધર્મશાળાના પરિસરમાં તા. ૨૩, ૨૪, ૨૫ ડિસેમ્બરના રોજ યોજાશે. જેનો વિગતવાર કાર્યક્રમ 'પરબ'ના આગામી અંકમાં પ્રસિદ્ધ થશે. જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૪૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- એમ કુલ રૂ. ૭૦૦/- ભરવાના રહેશે. વિદ્યાર્થીઓને કુલ રૂ. ૩૦૦/- ભરવાના રહેશે. આ ડેલિગેટ ફી ૧૫મી ડિસેમ્બર સુધીમાં ભરવાની રહેશે. આ ફી રોકડથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યાલયમાં કામના દિવસો દરમિયાન ભરી શકાશે. ચેકથી રકમ આપનારે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામનો ચેક લખવો. આ જ્ઞાનસત્ર શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધ્યક્ષતામાં યોજાશે તેમજ અનેક વિદ્વાનો તેમનાં વક્તવ્યો આપશે.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે. ત્યાર બાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૯મું જ્ઞાનસત્ર

તારીખ : ૨૩-૨૪-૨૫, ડિસેમ્બર ૨૦૧૬

શ્રી જૈન માણિભદ્રવીર દેરાસર ધર્મશાળા ટ્રસ્ટ

મગરવાડા-૩૮૫૪૧૦ તા. વડગામ, જિ. બનાસકાંઠા

પહેલી બેઠક	ઉદ્ઘાટન	તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૬, શુક્રવાર, બપોરે ૧૧થી ૧
બીજી બેઠક	શતાબ્દી વંદન	તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૬, શુક્રવાર, બપોરે ૩થી ૬
ત્રીજી બેઠક	યજમાન સંસ્થા-સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ	રાત્રે ૮થી ૧૦

મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૬, શનિવાર, સવારે ૮થી ૯

ચોથી બેઠક	પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય	તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૬, શનિવાર, સવારે ૧૦થી ૧
પાંચમી બેઠક	માનવવિદ્યા અને સાહિત્ય	તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૬, શનિવાર, સવારે ૩થી ૬
છઠ્ઠી બેઠક	આસ્વાદ	તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૬, શનિવાર, રાત્રે ૮થી ૧૦
સાતમી બેઠક	પ્રદેશ વિશેષ અને સાહિત્ય	તા. ૨૫-૨-૨૦૧૬, રવિવાર સવારે ૯થી ૧૧.૩૦
આઠમી બેઠક	સમાપન	બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧૨.૩૦

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો-લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઈપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૦-૯-૨૦૧૬ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના 'શ્રીમતી જ્યોત્સનાબહેન હસિતકાન્ત બૂચ'. નિધિ અંતર્ગત લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૦૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઈપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૦-૯-૨૦૧૬ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

સાહિત્યવૃત્ત

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ૨૦૦૬થી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન-શ્રેણી યોજાય છે. જેમાં તા. ૨૦-૭-૨૦૧૬ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્જક શ્રી ધીરુભહેન પટેલે 'જિંદગીની સફર' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તા. ૨૭-૭-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી અર્ચન ત્રિવેદીએ 'જીવનમાં હાસ્ય' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ક. લા. ગુર્જરીના ઉપક્રમે સર્વશ્રી યશવંત ત્રિવેદી અને શ્રીમતી મેઘા ત્રિવેદીનાં પુસ્તકોના લોકાર્પણનો કાર્યક્રમ તા. ૧૪-૮-૨૦૧૬ના રોજ કલાગુર્જરી હોલ, શ્રી દશરથલાલ જોશી પુસ્તકાલય બિલ્ડિંગ, સ્ટેશન રોડ, વિલે-પાર્લે (પશ્ચિમ)માં યોજાયો હતો. જેમાં ડૉ. યશવંત ત્રિવેદીના નિબંધસંગ્રહ 'અર્ધપારદર્શક પરબીડિયામાં' અને કાવ્યસંગ્રહ 'ઓવરડ્રાફ્ટ : સ્વર્ણિમ સ્વપ્નોનો'નું સંપાદન શ્રી અમૃત માલદેએ કર્યું છે તે અને મેઘા ત્રિવેદીની નવલકથા 'ભારતના સ્થપતિ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ'નું લોકાર્પણ સર્વશ્રી ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ અને 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રીશ્રી કુન્દનભાઈ વ્યાસે કર્યું હતું.

તા. ૫-૭-૨૦૧૬ના રોજ 'ઉષમા સંસ્થા' તરફથી 'મા તુઝે સલામ'નો પ્રોગ્રામ મુલુંડ ખાતે રાખવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે નવલકથાકાર, વાર્તાકાર જયંતી એમ. દલાલે પ્રવચન આપ્યું હતું.

તા. ૯-૭-૨૦૧૬ના રોજ એમ. જે. લાઇબ્રેરી અમદાવાદમાં 'સાહિત્યગોષ્ઠિ' કાર્યક્રમમાં શ્રી જયંતી દલાલે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તા. ૧૭-૭-૨૦૧૬ના રોજ કલાગુર્જરી તરફથી 'સર્જકનો શબ્દ' એ વિષય પર જયંતી દલાલે દશરથલાલ જોશી લાઇબ્રેરી, મુંબઈમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટને હરીન્દ્ર દવે સ્મૃતિ પારિતોષિક

૨૦૧૬નું 'હરીન્દ્ર દવે સ્મૃતિ પારિતોષિક' ગુજરાતી તેમજ હિન્દી-ઊર્દૂના કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટને આપવાની જાહેરાત થઈ છે. આ પારિતોષિકમાં ૫૧,૦૦૦ રોકડ, સન્માનપત્ર અને શાલનો સમાવેશ થાય છે. તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ઉમા સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક, દિલીપ મહેતા પારિતોષિક તેમજ ઊર્દૂ સાહિત્ય અકાદમિનો ગૌરવ પુરસ્કાર એનાયત થયો છે. શયદા તથા કલાપી એવોર્ડથી પણ તેઓ પુરસ્કૃત થયેલ છે. તેમજ ૨૦૧૫ના કુમારસુવર્ણચંદ્ર માટે પણ તેમની પસંદગી થઈ છે. તેમને અભિનંદન.

આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

ચિત્રકાર : સૈયદ હૈદર રઝા (જન્મ : ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨, કંકૈયા, મધ્યપ્રદેશ - અવસાન : ૨૩ જુલાઈ ૨૦૧૬, નવી દિલ્હી.)

શીર્ષક : નાદ-બિન્દુ માધ્યમ : કેન્વાસ પર એકેલિક રંગ, વર્ષ ૧૯૯૫

(૧) સૈયદ હૈદર રઝા ચિત્રોમાં રઝાસાહેબના નામે જાણીતા હતા. પરબ વતી રઝાસાહેબને સાદર અંજલિ. પરબમાં રઝાસાહેબના એક ચિત્ર નિમિત્તે એમને વિશે થોડીક વાત કરેલી તે સુજ્ઞવાચકોને યાદ હશે. મધ્યપ્રદેશના કંકૈયા નામે નાનકડા ગામમાં સૈયદ હૈદર રઝા (રઝાસાહેબ)નો જન્મ. નાગપુર સ્કૂલ ઓફ આર્ટ, નાગપુર, સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ, મુંબઈ અને પૅરિસની કળાસંસ્થા : Ecole National des Beaux - Artsમાં કળા અભ્યાસ ૨૦૧૦માં. હંમેશ માટે ભારત પરત ફર્યા ત્યાં સુધી ફ્રાંસના નિવાસી. ભારતીય દર્શનની પરંપરાઓ સાથે એમણે ગહન અનુબંધ કેળવેલો. એ દર્શાનોના નવનીતે એમની કળાના ફળ-મૂળ રસાયેલાં. એમને મળેલાં સન્માનોમાં મુખ્યત્વે ૧૯૮૧માં પદ્મશ્રી, કાલિદાસ સન્માન; ૨૦૦૪માં લલિત કલારત્ન પુરસ્કાર; ૨૦૦૭માં પદ્મભૂષણ અને ૨૦૧૩માં પદ્મવિભૂષણ ગણાવી શકાય. યુવાન કળાકારોને તેમજ કળાવિષયક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી એમના વડપણ હેઠળ રઝા ફાઉન્ડેશન સ્થાપના થઈ હતી. કવિ અને સંસ્કૃતિચિંતક અશોક વાજપેયી જેના કાર્યકારી ટ્રસ્ટી છે.

(૨) ભૂમિતિના મૂળ ઘટકો એ રઝાસાહેબના ઘણાંખરાં ચિત્રોના મૂળાક્ષર. સમયના અનાદિ પ્રવાહમાં સૃષ્ટિનું આ ઘટકોમાં જ સર્જન-વિસર્જન. એટલે જ શૂન્ય અને સર્જનના દ્વૈત કે અદ્વૈતની રમણા એમનાં ચિત્રોમાં ઝૂલવાં રૂપે દેખા દે છે. એમના જ શબ્દો છે : “ઝૂલવે રૂપે ચિત્ર પણ મનુષ્યની જેમ જ જીવંત હોય છે. અસ્તિત્વ માત્રની એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. કલ્પના કરી જુઓ કે શું એક બીજમાં જ નિહિત નથી હોતા વનસ્પતિ કે પ્રાણીજગતના સંપૂર્ણ શક્તિસ્રોતો... અને એમ એક રૂપાકાર માટે પણ શું એમ નથી બનતું !”

આવરણ પર મુકાયેલા ચિત્ર પર રઝાસાહેબે સંસ્કૃત ભાષાની એક પંક્તિ મૂકી છે : “નાદ એવ ધનીભૂતઃ ક્વચિદમ્યેતિ બિન્દુતામ ।” અર્થાત્ “નાદ હી ધનીભૂત હોકર બિન્દુ બન જાતા હૈ ।” નાદ પણ ધનીભૂત થઈને બિન્દુ બને છે.” અવાજને અહીં તેનાં વલયોમાંથી શૂન્યમાંથી (બિન્દુમાં) વિલય પામતો કે સ્થિર થતો ચિત્રકારે દર્શાવ્યો છે. રંગોમાં પણ આછાં ચૈત અને શ્યામ વર્ણનાં આવર્તનો એમણે પસંદ કર્યાં છે. જાણે સર્વે રંગોનો લય કે ઉદ્ગમ ચૈત અવકાશમાં ના થતો હોય !

સંસ્કૃત પંક્તિના અનુવાદ માટે સંસ્કૃત ભાષાના કવિમિત્ર પ્રવીણ પંડ્યાનો આભાર

આ અંકના લેખકો

- અજય સોની : રામનગર, પ્લોટ નં. ૯૯/એ, અંજાર-૩૭૦૧૦૦, કચ્છ
 ઇલા નાયક : ૧૬, સંસ્કારભારતી સોસાયટી, અંકુર રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાલા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
 ઉત્પલ પટેલ : 'કવચ', ૧૩, રામેશ્વર સોસાયટી, મહાવીરનગર વિસ્તાર, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૯
- જિગર જોષી 'ગ્રેમ' : ૫૯, ગંગોત્રી પાર્ક, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
 નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તરતાલુકા સોસાયટી, નવજીવન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- નરોત્તમ પલાણ : દર્શન ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
 નિરંજન ભગત : ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
 નીરવ પટેલ : ૪, હેમાંગ પાર્ક, બુટભવાની મંદિર પાસે, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્ષ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૯
- પ્રદીપ ખાંડવાળા : બી-૧૧૦, જ્યુપિટર ટાવર્સ, અતિથિ રેસ્ટોરન્ટ લેન, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- મોહન પરમાર : એ/૨૫, ન્યૂ પરિમલ સોસાયટી, કીર્તિધામ પાછળ, ચાંદખેડા-૩૮૨૪૨૪
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
- રાધિકા પટેલ : ૪૦૨, સ્વસ્તિક એપાર્ટમેન્ટ, ન્યૂ બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટી, પાલડી ચાર રસ્તા, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- સંજય આચાર્ય : મ્યુનિ. આર્ટ્સ એન્ડ યુ. સાયન્સ કોલેજ, મહેસાણા-૩૮૪૦૦૧
- સંજય ચૌધરી : સી-૧૦, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચારરસ્તા પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- હિતેશ પંડ્યા : બી/૩૦૨, ધ્રુવ ગગનદીપ સામે, પ્લોટ નં. ૬૧, ગુલમહોર મેઈન રોડ, જુહુ વિલેપાર્લે (વે.), મુંબઈ-૪૦૦૦૪૯

દીપોત્સવ પ્રસંગે

ખાસ આપના માટે અમે
એકસાથે 25થી વધુ નવાં અને 25 વધુ
પુનર્મુદ્રિત પુસ્તકોનું વૈવિધ્યપૂર્ણ
પ્રકાશન કરવાના છીએ....

જીવનપ્રેરક લેખો, હાસ્યલેખો, નવલકથાઓ,
વાર્તાસંગ્રહો, કાવ્યસંગ્રહો
ઉપરાંત વ્યક્તિત્વવિકાસ માટે માઈલસ્ટોન જેવાં
આ અનોખાં-અદ્ભુત પુસ્તકોની
સૂચિ ટૂંક સમયમાં રજૂ કરીશું...

નૂતનવર્ષે ભેટ આપવા જેવાં પુસ્તકો

આમ તો વિવિધ પ્રસંગે ભેટ આપવા જેવાં વૈવિધ્ય-છલોછલ સેંકડો
પુસ્તકો ગૂર્જર દ્વારા પ્રગટ થયાં જ છે, છતાં દીપોત્સવ અને નૂતન વર્ષ
નિમિત્તે સ્વજનો-મિત્રોને ખાસ પસંદગીનાં (ગ્રિટિંગ કાર્ડ કરતાં સુંદર અને

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યને કચ્છી સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરનાર સર્જક
દુલેરાય કારાણીનાં પુનર્મુદ્રિત ૧૪ પુસ્તકોનો વૈવિધ્યભંડાર પણ ખરો જ !

ગૂર્જર
ગ્રંથરત્ન
કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્યભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ • 380 001
ફોન : 079-22144663. e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઈટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે,
સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15
ફોન : 26934340, મો. 9825268759
ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

બધા શિક્ષકો મહાન ભલે ન હોય, પણ મહત્વના દરેક છે. કારણ કે નાનો કે મોટો દરેક સાચો શિક્ષક પ્રજાના ચૈતન્યને પોષણ આપે છે, સંસ્કારિતાનું સંવર્ધન કરે છે, ઉચ્ચાદર્શોની ઝંખના જગાડે છે. એથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે જે પ્રજામાં ઉત્તમ શિક્ષકો વધુ હશે અને જે પ્રજામાં શિક્ષકોનું ગૌરવ વધુ હશે તે પ્રજા વધુ સંસ્કારી અને ઉચ્ચ સ્તરની હશે.

– મનસુખ સલ્લા

શિક્ષકના ધંધામાં મુશ્કેલી જ આ છે. દવા પીધી માટે દાકતર થઈ ગયા એમ કોઈ માનતું નથી, પણ નિશાળમાં જઈ ભણી આવ્યા, માટે શિક્ષકે કેમ ભણાવવું એ વિશે દરેક માણસ પોતાને બોલવાનો અધિકારી સમજે.

– નવલરામ ત્રિવેદી, હાસ્ય નિબંધકાર

શિક્ષકનું કામ વિદ્યાર્થીને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું કે માહિતી-વિતરણનું નથી, (એ કામ યંત્રો આપતા થઈ ગયા છે), પરંતુ તેની ચેતનાને – સમગ્ર હસ્તીને - જાગ્રત કરીને તેનાં બુદ્ધિ, હૃદય અને આત્માને વિકસિત થવા પ્રેરવાનું છે. શિક્ષકની પ્રત્યક્ષ હાજરી વિના જે પ્રાપ્ત થવું અશક્ય તે જ સાચું શિક્ષણ. શિક્ષકની ચેતનાનો સ્પર્શ ચિત્તમાં પ્રકાશ પાડે તેનું નામ જ્ઞાન.

– ધીરુભાઈ ઠાકર

શિક્ષકને અન્યાય ન થવો જોઈએ, તેમ તેના યોગ્ય હકોનું જતન પણ થવું જોઈએ જ, પણ શિક્ષકોનાં યુનિયનો, પોતાના જ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી ગયેલા કુપાત્ર શિક્ષકોના અન્યાયને કે અણહકને છાવરવા, નિભાવવા કે વધારવાના હેતુઓ માટે કાર્યરત ના બને. બલકે પોતે જ પોતાની અંદરના કલંકોને દૂર કરવામાં સક્રિય બને.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ગાંધીજીના શિક્ષણનો અર્થ એટલે શીખવનાર અને શીખનાર વચ્ચેનો જીવંત સંબંધ. એક રીતે શાળા અને સમાજ વચ્ચેની સુગ્રથિત ભાગીદારી, એવો અર્થ પણ થાય.

– નારાયણ દેસાઈ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાથ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	180
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
શ્રાવણનો પાઠ	હિતેષ પંડ્યા	નિબંધો	80
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	160
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	ર. ચૌધરીની વાર્તાઓ	180
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	200
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	નવલકથા	160
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	140
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	સંસ્મરણો	400
કોતરની ધાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	નવલકથા	90
વાતરિયું વગતાળિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	લોકસાહિત્ય	400
ઇચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
અંતર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150

અમૃતા, લાગણી, ઉપરવાસ-અંતરવાસ-સહવાસ, સોમતીર્થ, પૂર્વરાગ-પરસ્પર - પ્રેમઅંશ, તીર્થભૂમિ ગુજરાત, ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા, સહરાની ભવ્યતા તથા ગિરનાર ઇબુક સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે.

<http://www.e.shabda.com/shop-ebooks-online>

પોર્ટલ પર Publishers હેઠળ Rangdwar Prakashan પસંદ કરી,
Type હેઠળ Epub પસંદ કરી રંગદ્વારની ઇબુક્સ ખરીદી શકો છો.

વાર્તા વાંચવાનું શાસ્ત્ર

લેખક : અનુપમ ભટ્ટ

(પાર્કુ પૂઠું, પૃષ્ઠસંખ્યા : 288, કિં. રૂ. 190/-)

તમે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી છો અને વાર્તા કેવી રીતે વંચાય તેની વ્યવસ્થિત તાલીમ મેળવવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વની વિભાવનાઓ (વસ્તુસંકલના, વિષયવસ્તુ, વાર્તાનો અંતર્નિહિત લેખક, વાર્તાનો અંતર્નિહિત વાચક)ની વિશદ અને વિસ્તૃત સમજણ મેળવવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યની કૃતિ વિશે અભ્યાસલેખ લખવા માટે આવશ્યક એવી નિયમનિષ્ઠ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કેવી હોય તે જાણવા-સમજવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે સાહિત્યના અધ્યાપક છો અને કેવા વિવિધ દષ્ટિકોણથી વાર્તા, નવલકથાની વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચા કરી શકાય તે જાણવા-સમજવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

□

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘દાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-380009

ફોન : (079) 26587949

આ ઉપરાંત આપના નજીકના પુસ્તકવિકેતાનો સંપર્ક કરો.

સાહિત્યકળાની નજીક રહીને થતાં સર્જનોની
માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા
લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, 3 શાંતિનગર સોસાયટી, 2273 હિલ ડ્રાઇવ, ભાવનગર-1 મો. 9624695646

નવાં – અવનવાં પ્રકાશનો

વાર્તાસંગ્રહો		કાવ્યસંગ્રહો
1. પોલિટેકનિક (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર)	રૂ. 170	રાજેન્દ્ર શુક્લ : 1. કોમલ રિષભ રૂ. 150
2. મારગ વાર્તાનો (હરીશ મહુવાકર)	રૂ. 180	2. અંતર ગાંધાર રૂ. 150 ભરત ભટ્ટ :
3. ફરીથી (લઘુકથા) (નસીમ-હરીશ મહુવાકર)	રૂ. 150	3. મીણના માર્ગ પર રૂ. 150
4. રીઆલિટી શો (નવનીત જાની)	રૂ. 200	4. એક પંડિતની પોથી રૂ. 120
5. પડથારો (ગોરધન ભેંસાણિયા)	રૂ. 180	5. શબ્દાયન રૂ. 140
6. નીચે નહીં ધરતી ઉપર નહીં આકાશ (બહાદુરભાઈ જ. વાંક)	રૂ. 150	6. સંભૂતિ રૂ. 110 મનોહર ત્રિવેદી :
7. ગોત્ર	રૂ. 180	7. ઘર છે સામે તીર રૂ. 170
8. સુગંધ (ગિરીશ ભટ્ટ)	રૂ. 150	ભરત વિરુડા : 8. તો અને તો જ રૂ. 150
9. યુબડી (સંજય ચૌહાણ)	રૂ. 150	રમેશ આચાર્ય : 9. પાથરણાવાળો રૂ. 110
10. નિરુત્તર (બકુલ દવે)	રૂ. 150	10. ઘર બદલવાનું કારણ રૂ. 125 સુધીર પટેલ : 11. જળ પર લકીર રૂ. 150

11 કાવ્યસંગ્રહોની કિં. 1515/- થાય છે. આખો સેટ ખરીદનારને રૂ. 1000માં ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

રખડુનો કાગળ - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર (નિબંધનું લલિત રૂપ) - રૂ. 170/-
માય ડિયર જ્યુની વાર્તાકળા વિશે (53 અભ્યાસલેખો) - રૂ. 450/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો :
વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : 9898969626 - 9426160209

અવનીન્દ્ર : 9624695646 - 9377115646

Email : latoorpakashan@yahoo.com

સંવાદ પ્રકાશન સહર્ષ પ્રગટ કરે છે
રવીન્દ્ર પર્વ : અનુવાદ સુરેશ જોષી, સંપાદન : શિરીષ પંચાલ

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના અનુવાદો ભારતીય ભાષાઓમાં અને વિશ્વની ઘણી ભાષાઓમાં થયા છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ભારતીય ભાષાઓમાં થયેલા અનુવાદો વધુ સહજ પુરવાર થાય. 1948માં સુરેશ જોષીએ 'વાણી'ના વિશેષાંકમાં કવિવરની કેટલીક કૃતિઓના અનુવાદો પ્રગટ કર્યા હતા. સુરેશ જોષી ત્યાર પછી સતત કવિનાં કાવ્યો અને નિબંધોના અનુવાદ પ્રગટ કરતા જ રહ્યા હતા.

'રવીન્દ્ર પર્વ'માં સુરેશ જોષીએ કરેલા બધા જ અનુવાદોને તથા તેમણે રવીન્દ્રનાથ વિશે લખેલા નિબંધોને ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવ્યા છે. આશા છે કે રવીન્દ્રનાથના ચાહકોને આ પ્રકાશન ગમશે. ડેમી સાઈઝનાં 480 પૃષ્ઠના આ ગ્રંથનું મૂલ્ય રૂ. 400 છે. અગાઉથી નામ નોંધાવનારાઓને આકર્ષક વળતર આપીશું.

The Gujarati magazine Vani has made a charming and superb offering to the sacred memory of our late sage-poet Rabindranath by bringing out a unique Rabindranath Memorial Special Number for the Gurudev's anniversary. Like a dear-one, looking so small while in humility and modesty she bows at the feet of her beloved, but full of abundant nectar and fragrance of heart within, this insignificant looking simple souvenir carries between its covers the immortal honey of the Poet's own lotus heart. The editors have presented a beautiful and varied selection of some of the Poet's masterpieces in superb Gujarati verse translation, rendered in the same metre as the Bengali. Perhaps in no other language of the world is such a translation of the original Tagore possible.

—Virendra Kumar Jain
(The Indian P. E. N.)

બંગાળી ભાષા ગુજરાતીની ઘણી નજીક રહેલી છે છતાં તેની કવિતાનો અનુવાદ કઈ રીતે ઉત્તમ કાવ્યત્વ પામે તે પ્રશ્ન હજી ઉકેલવાનો રહે છે. હજી વધારે સર્જક શક્તિવાળો આપણો કોઈ લેખક એ પ્રશ્ન હાથમાં લે તો એના નિરાકરણની દિશા સ્પષ્ટ થાય ખરી. છેલ્લા થોડા વખત ઉપર અધ્યા. સુરેશ હ. જોષીએ ટાગોરનાં બંગાળી કાવ્યોના જે અનુવાદો આપ્યા છે તે જોતાં આ પ્રશ્ન ઊકલી ગયો છે એમ આનંદપૂર્વક કહી શકાય.

સુન્દરમ્ (અર્વાચીન કવિતા, 1953)

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદી-કિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ફોન (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૯, (M) ૯૮૯૮૭૬૨૨૬૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી નવલિકાચયન 1997	સં. રવીન્દ્ર પારેખ	112
ગુજરાતી નવલિકાચયન 1998	સં. બિપીન પટેલ	70
ગુજરાતી નવલિકાચયન 1999	સં. યોગેશ જોષી	100
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2000	સં. શરીફા વીજળીવાળા	85
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2001	સં. શિરીષ પંચાલ	55
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2002	સં. નવનીત જાની	80
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2003	સં. દીપક રાવલ	60
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2004	સં. ભરત નાયક	115
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2005	સં. મોહન પરમાર	100
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2006	સં. હસમુખ રાવલ	80
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2008	સં. અજીત ઠાકોર	160
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2009	સં. પારુલ કં. દેસાઈ	100
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2010	સં. કંદર્પ ર. દેસાઈ	120
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2011	સં. જયેશ ભોગાયતા	180
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2013	સં. ગિરીશ ભટ્ટ	120
ગુજરાતી નવલિકાચયન 2014	સં. મુનિકુમાર પંડ્યા	110
ગુજરાતી કવિતાચયન 1997	સં. હેમંત દેસાઈ	70
ગુજરાતી કવિતાચયન 1998	સં. જયદેવ શુક્લ	50
ગુજરાતી કવિતાચયન 1999	સં. ઉષા ઉપાધ્યાય	60
ગુજરાતી કવિતાચયન 2000	સં. ધીરેન્દ્ર મહેતા	75
ગુજરાતી કવિતાચયન 2001	સં. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	60
ગુજરાતી કવિતાચયન 2002	સં. રમણીક સોમેશ્વર	70
ગુજરાતી કવિતાચયન 2003	સં. નીતિન મહેતા	90
ગુજરાતી કવિતાચયન 2004	સં. નીતિન વડગામા	65
ગુજરાતી કવિતાચયન 2005	સં. મણિલાલ હ. પટેલ	55
ગુજરાતી કવિતાચયન 2006	સં. વિનોદ જોશી	70
ગુજરાતી કવિતાચયન 2007	સં. સંજુ વાળા	85
ગુજરાતી કવિતાચયન 2008	સં. પુરુરાજ જોષી	100
ગુજરાતી કવિતાચયન 2009	સં. રાજેશ પંડ્યા	100
ગુજરાતી કવિતાચયન 2010	સં. દલપત પઢિયાર	100
ગુજરાતી કવિતાચયન 2011	સં. યોસેફ મેકવાન	120
ગુજરાતી કવિતાચયન 2012	સં. મનોહર ત્રિવેદી	150

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિં. રૂ. ૪૧૫/-

‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથશ્રેણીના આ સાતમા ભાગમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના સમયગાળાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે વિચારણા થઈ છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર

સં. સુકુમાર પરીખ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૭૨૦, કિં. રૂ. ૬૦૦/-

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ છે. જીવનભર અનેક સીમાચિહ્નો રચતા રહેલાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ રચિત સાહિત્ય અને એમને વિશે વિવિધ નિમિત્તે લખાયેલા સાહિત્યને નિઃશેષપણે પ્રસ્તુત કરતો આ બૃહદ્ સંપાદનગ્રંથ અનેક જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહેશે.

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્

સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૫, કિં. રૂ. ૪૦૦/-

શકવર્તી સાહિત્યકાર કવિ સુન્દરમે એકાધિક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું ખેડાણ કર્યું છે. એમનાં વિપુલ સાહિત્યરાશિમાંથી સંપાદકોએ કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ અને લેખોનું ચયન કરીને આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. સાહિત્યરસિકોને અને અભ્યાસીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

પરિવાર કાવ્યો

સં. ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર
પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦/-

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુષમાથી સભર પારિવારિક સંબંધો વિશે અનેક કાવ્યો લખાયાં છે. આ કાવ્યોમાંથી કેટલાંક યાદગાર અને વિશિષ્ટ કાવ્યોનું ચયન કરીને સંપાદકોએ આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. કાવ્યરસિકોને માટે આસ્વાદ્ય બની રહે એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ કવિતાઓનું આ સંપાદન સૌને ગમશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

A phone call can protect your building from the coming monsoons.

While renovating your building before monsoons, start with waterproofing with India's leading expert.

Think Waterproofing. Think Dr. Fixit.

Call **1800 209 5504**.

Get solutions for all the leakages and dampness of your building. Have a worry-free monsoon, year after year.

info@drfixit.com | www.drfixit.com | 305-4(01) 00 2/0/2